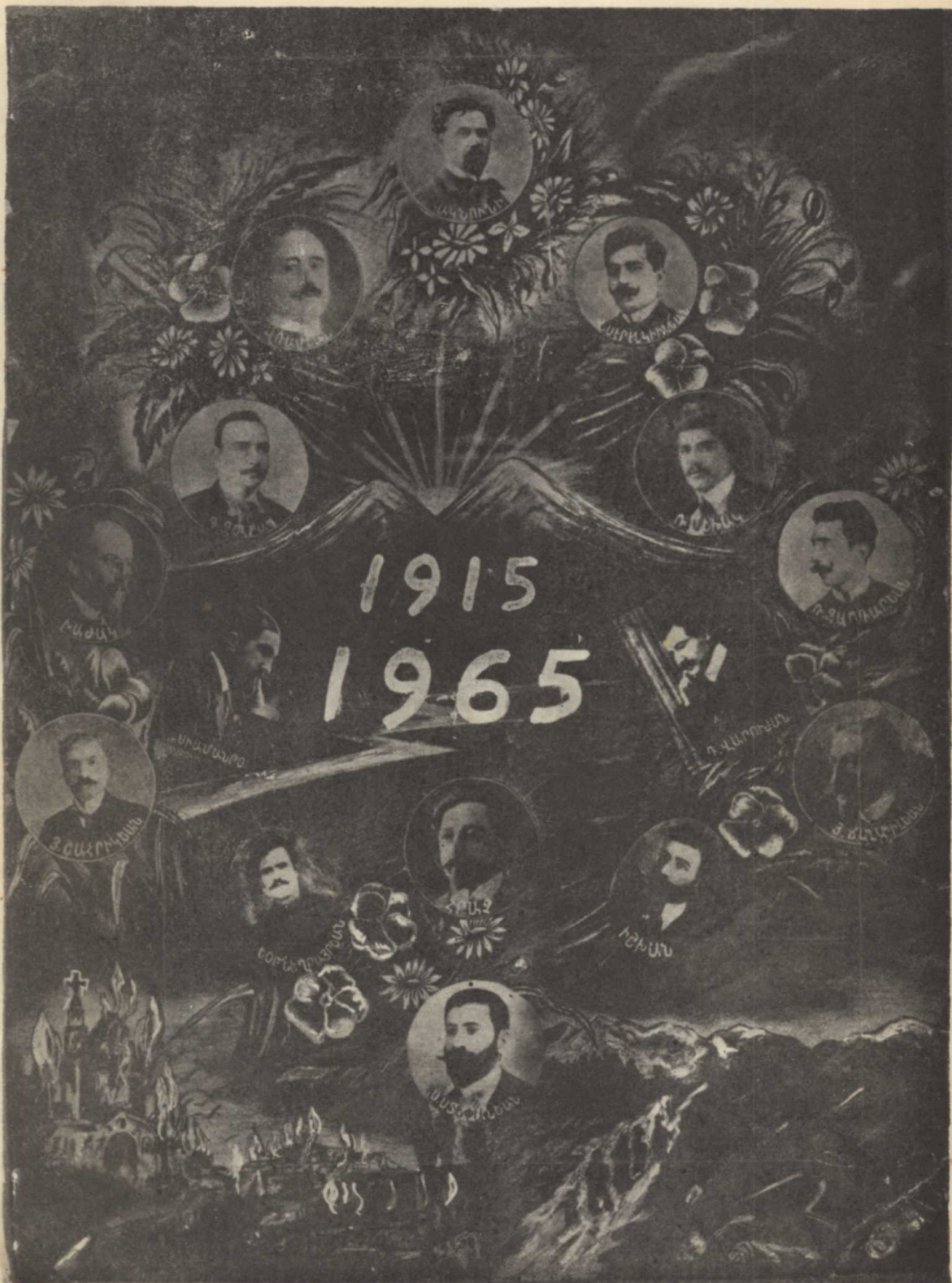

ՅԵՂԱՓՈՒԱԿԱՆ ԱԼՊՈՄԻ ԲԱՑԱՌԻԿ ԹԻԻ

«ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԱԼՊՈՄ»Ի

ՏԱՐԵԿԱՆ ԲԱԺՆԵՔԻՆՆ Է

Լիբանան 10 Լ. Ո.

Սուրիա 12 Ս. Ո.

Իրան 300 Ռիալ

Աժեթիկա 5 Տալար

Կիպրոս—Պաղատս եւ այլ երկիրներ 1.50 սքերլին

ԻՐԱՆԻ ՄԵՐ ԼԻԱԶՕՐ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉՆ Է

ՂՈՒԿԱՍ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ

GHOUKAS GARAPETIAN

Ave. Ferdowsi No. 527

Magazin Yale

Telephon 39085

TEHERAN—IRAN

ՎԱՐՉԱԿԱՆ ՆՕԹ

Անոնք որոնք, կ'ուզեն ունենալ նախորդ տարուան լրիւ քիւերք՝ ի վիճակի ենք զօհացում տալու իրենց դիմումին:

Անկազմ 10 Լ. Ո. Արտասահման 5 Տոլար

Կազմուած 12 Լ. Ո. » 6 Տոլար

«ՅԵՂԱՓՈՒԱԿԱՆ ԱԼՊՈՄ»Ի Հասցէն.

PEINTRE AVO

Rue Saifi—Tel. 251010

BEYROUTH

2, 20

ՅԵՉԱԿՈՒԱԿԱՆ ԱԼՊՈՄ

ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՅՈՒՇԱՄԱՏԵԱՆ

Ե. ՀԱՏՈՐ

1965

ԽԻԻ 7, 8, 9 (55, 56, 57)

ԲԱՑԱՌԻԿ ԹԻԻ

ՆՈՒԻՐՈՒԱԾ՝

ԱՊՐԻԼԵԱՆ ԵՂԵՌՆԻ ՅԻՍՆԱՄԵԱԿԻՆ

«ՈՃԻՐԻՆ ՇՔԵՐԹԸ»

ՄՐՏԱՌՈՒՆ ԴՈՒՆԻՐ ՄԸ

Այս քիւին ամբողջական ծախսը եւ նկարներուն մէկ մասը տրամադրած է Խոյեցի ՂՈՒԿԱՍ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ, որուն կը յայտնենք մեր խորին շնորհակալութիւնները:

ՆԱՄԱԿ՝ ԸՆԹԵՐՅՈՂՆԵՐԷՆ ԸՆԹԵՐՅՈՂՆԵՐՈՒՆ

Պիւֆալօ, Նիւ Եորք
10 Ապրիլ 1965

Յարգելի՛ խմբագիր

«Յեղափոխական Ալպում»ի

Սիրելի՛ ընկեր Աւօ,

Ժամանակին ստացած եմ մեր շատ սիրելի ընկեր Միսաֆ Թորթաֆեանի յանձնարարութեամբ «Յեղափոխական Ալպում»ները: Եթէ ժամանակին չկարողացայ պատասխանել՝ ներողամիտ կ'ըլլամ:

Կասկածէ դուրս է որ մեր հոգիին հետ խօսող ձեռնարկ է, հայ ազատագրական շարժումը մեծ նշանակութիւն ունի իմ նահատակագրիս, հայրիկիս ու մայրիկիս եւ եղբօրս, որոնք բոլորը գոհուեցան 1915-ի Մեծ եղեռնին:

Սիրով կը կարդամ «Ալպում»ները եւ շատ հետաքրքրական գըրութիւններ եւ նկարներ կան, մեծ մասով անոնց ծանօթ եմ, նաեւ իրենց պատմութեան: Սիրտ կը յուզեն եւ երբեմն ալ աչքէ արցունք կը խլեն:

Զերմագին բարեւներով՝

ՄԱՂԱՔԻԱ ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ

ԿԱՐԾԻՔՆԵՐ

«ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԱԼՊՈՄ»

Հինգ տարի առաջ Հայէպի մէջ, Ա.օ, խմբագիրը Յեղափոխական Ալլաումի, սկսաւ իր ամսագիրը: Շուրջ երկու տարի է ահա ձեռնարկը լոյս կ'ընծայէ Պէյրութի մէջ, յարաբերաբար աւելի մաքուր եւ ներկայանալի տպագրութեամբ, վերջին մէկ քանի էջերը անգլերէնով:

Ընթացիկ հասկացողութեամբ Յեղափոխական Ալլաումը ամսագիր մը չէ, այլ պրակային հրատարակութիւն:

Խմբագիրը ինք է որ կը փնտռէ, կը գտնէ ու կը դասաւորէ իր նիւթերը, օգտուելով նախապէս լոյս տեսած յուշերէ կամ դեռ գրի չառնուած յուշերու մշակութեան մղելով ծանօթ յեղափոխական դէմքեր:

Պատկերագարդ այս պրակները մերթ կ'ունենան դունատիպ կողքեր, միշտ մեր ազատագրական պայքարին իրենց մասնակցութիւնը բերող ու դեր մը կատարող ծանօթ մարտիկի մը կամ մտաւորական կարկառուն դէմքի մը պատկերով:

Յեղափոխական Ալլաումներու ցարդ լոյս տեսած հաւաքածոն (շուրջ 52 գրքոյկ) կը մնայ գեղեցիկ տուրք մը մատուցուած հրատարակչ-խմբագրէն մեր նորահաս սերունդին, որ պահանջ ունի նմանօրինակ գործերու, մօտէն ծանօթանալու համար մեր ազատագրական պայքարին իրենց մասնակցութիւնը բերող դէմքերու կեանքին ու գործունէութեան:

Գնահատելին՝ ներկայ ձեռնարկին մէջ՝ ոգին է ու պրպտումի անխոնջ ճիգը, որ կը մնայ Աւոյի վաստակը լուսաւորող նպատտ մը:

Կորուսելու ճակատագրուած քանի քանի պատկերներ, խմբանկարներ եւ գրութիւններ, շնորհիւ հրատարակչ-խմբագրին ջանքերուն, կորուստէ փրկուած՝ հասած են ընթերցողներու ձեռքը:

Անոնք կոչուած են դառնայու յառաջիկային թանկատին նրպատ մը, հայ ազատագրական շարժումը լրիւ կերպով պատմութեան ներկայացնող անձերու համար:

Աչքէ անցրելէ ետք Յեղափոխական Ալլաումի հատորիկները.

կու դանք այն եղբակացութեան, թէ զգալի պակաս մըն է որ կը կատարէ հրատարակիչը :

Հաւաքական ճիւղերու կարօտ այս աշխատանքը ան դուռնի կը հանէ առանձին, շնորհիւ իր յամառ պրպտումներուն :

Արդարեւ, տուեալ պայմաններուն մէջ նման ձեռնարկ մը սեւեռուն կամքի արդիւնք միայն կրնայ ըլլալ :

Ինչ որ կը տրուի այս պրակներուն կամ դրքոյկներուն մէջ, պէտք է նկատել աւելի հոռւ նիւթ եւ ատաղճ քան վերջնապէս մշակուած եւ տարապաւորուած կամ սպառած խօսք :

Ինչպէս շէշտեցինք, Յեղափոխական Ալպումի նպատակը ընթացիկ առօրեան դոհացնելու փորձ մըն է :

Եւ երբ այդ փորձին մէջ կորուստէ կը փրկուին մոռցուելու ճակատադրուած նիւթեր, պէտք է նպաստ մը ընդունիլ եւ դնահատել նախաձեռնութիւնը, որ կանոնաւորապէս եւ առանց ընդհատումներու լոյս կը տեսնէ ամէն ամիս :

Այս փորձին զուգահեռ, կամ անոր մաս կազմող կան մեր յեղափոխական ղէմքերու նամակներն ու դրի չառնուած անձնական ապրումները եւ :

Նամակներ պահուած որոշ անհատներու մօտ, ըլլան դադարփարի անոնց ընկերները կամ ազգականներ, որոնց ուղղուած են անոնք :

Ձանոնք կորուստէ փրկել, կը նշանակէ տալ լրիւ պատկերը քաղաքական եւ յեղափոխական ղէմքերու, որոնց մասին առանձին էջեր յատկացուած են :

Առիթով մը, եթէ չենք սխալիր, Յեղափոխական Ալպումին հրատարակիչը կոչ ըրած էր ընթերցողներու, ուղարկել իրեն անտիպ պատկերներ եւ նիւթեր, որոնցմով կարելի պիտի ըլլար փրկել կորուստէ նշխարները մեր անդուզական Փետայիներու : Թէ ո՞ր աստիճան այս կոչը արձագանգ դտաւ զանգուածներու մօտ, կ'անդիտանանք. սա միայն կը մնայ իրողութիւն, որ զորոցներու անկիւնը կամ թուղթերու ղէզերուն տակ պահուած կը մնան թանկագին մատուցներ : Կան եւ չգրուած յիշատակները ծանօթ մարտիկներու, զանոնք դրի առնելով ծառայութիւն մը մատուցած կ'ըլլանք մեր յեղափոխական պատմութեան :

Յեղափոխական Ալպումը, այս սեւեռումով՝ կը դադրի այլեւս

անհատի մը սեփական գործը ըլլալէ, ու հըր դառնայ հանրարժան-
ձեռնարկ, որուն կապուած կ'ըլլան բազմութիւններու հետաքրքրու-
թիւնն ու համակրանքը:

Աւոյի ստացած նամակները վկայութիւն կը մնան այդ հա-
մակրանքին: Մեր ակնարկը անոր չ'ուղղուիր սակայն, ըլլալով իր
նախասիրութիւնը գնահատութեան արժանի գործ մեզի համար եւս:

Մեր խօսքը հաւաքական հետաքրքրութեամբ Յեղափոխական
Ալպովը անմշակ մնացած նիւթերով հարստացնելու մասին է:

Այս ուղղութեամբ պէտք է մտածեն ու գործեն բոլոր անոնք,
որ օգտակար յուշեր ունին, սլաւոմութեան սեփականութիւն դար-
ձընելու արժանի:

Մինչ այդ, կ'արժէ տարածուած տեսնել այս գեղեցիկ նախա-
ձեռնութիւնը, առանձնապէս ամէն տեղ երիտասարդական շարքերու
մէջ:

Հիմզաբքի, 18 Մարտ 1965

«ԱՐՄԵՆԻԱ»

ԱՊՐԻԼԵԱՆ ԵՂԵՌՆԸ ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱԿԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆԸ

1915 Ապրիլ 24ը պիտի մնայ անմոռանալի օր մը, որովհետեւ այն օրն էր, երբ մեծ փոթորիկին առաջին որոտումները լսուեցան եւ իքսիհատ վէ Թերազգը կուսակցութիւնը կանխամտածեալ մեծ ոճիրին ազդանշանը տուաւ:

Ապրիլ 24ը ամենաստորին դաւաճանութեան մը օրն է:

Այդ գիշեր տասնեակ հազարաւոր հայեր անուշ քունէ խըրուելով, տարուեցան սպանդի ճամբան: Խմբագիրներ, բանաստեղծներ, բժիշկներ, փաստաբաններ, վարդապետներ, քահանաներ, վերապատուելիներ, դերասաններ, վաճառականներ, Օսմանեան եւ Աղզային երեսփոխաններ, զեղազործներ եւ վերջապէս բազմաթիւ խաւերէ ու աստիճաններէ բաղկացած բազմութիւն մը Դաշնակցական, Հնչակեան, Ռամկավար, առաքելական, բողոքական եւ կաթոլիկ, այսինքն առանց հատուածական կամ դաւանա-

ԲայՑեղէն, Գաւկեյով կապուած Գողգոթայ

կան խտրութեան ծանօթ դէմքեր քշուեցան դէպի Այաչ, անկէ Չանկըրի, Չորում, Եողդատ, Պողազլիան, Կեսարիա, Թոմարզա, Կադպել Հաճըն, Ատանա, Սիւս, Կարսպազար, Օսմանիյէ, Հասանպէյլի, Կանլը-Կէչիտ, Հալէպ, Ռաքքա մինչեւ Տէր Ջօր :

Ու տակաւին, այս թուումներէն դուրս կը մնայ Կարինէն, Բաղէշէն, Սասունէն, Մուշէն, Վանէն, Երզնկայէն, Սեբաստիայէն, Պարբերդէն, Տիգրանակերտէն եւ Հայկական այլ նահանգներէ ու ներքին զաւառներէ դէպի հարաւ տարագրուած ժողովուրդը :

Հազիւ ճամբայ հանուած՝ այր մարդիկը զատուեցան կիներէն եւ անխնայ կոտորուեցան, գետերը թափուեցան կամ ձորերու մէջ նետուեցան իբր կեր վայրի զազաններուն եւ դիշակեր թոշուններուն : Թարմազեղ եւ գեղանի հարսներն ու կոյսերը խլուեցան լացող մայրերէն, եւ թուրք հարէմները տարուեցան . մինչեւ իսկ տասնամեայ անչափահաս աղջիկները ենթարկուեցան թրքական ամենէն վայրագ եւ անասելի խենդէտեանց : Իսկ տարեց կիներն ու պառաւները, որոնք կրցան ողջ մնալ եւ տոկալ աքսորի ճամբու ահաւոր տաժանքին, տարուեցան Տէր-Ջօր, ուր անխնայ կոտորուեցան 1916ի ամբան, գէջիական համատարած ջարդին, որ կը կոչուի Տէր-Ջօրի միւթասարիֆ Ձէքիի անունով, որովհետեւ ինք զեկավարած էր :

Թշուառ հայ մայրեր՝ անկարող իրենց հետ որեւէ բան տանելու, կը ստիպուէին իրենց ձեռքով տանիլ եւ արդէն մեռածներու

Խլեակներ՝ Մեծ Եղեռնէն

Թշուառու թիւեր հայ կնոջ ու մանուկին

Վրայ նետել, սաստիկ ցուրտէն եւ ճամբաներու տառապանքէն հիւանդացած, կիսամեռ կամ հոգեվարքի մէջ եղող իրենց անչափահաս զաւակները (2-6 տարեկան) . . . : Ականատեսներ արցունքով կը պատմեն թէ Կանյը-Կէչիտի առջեւ հայ անմեղ հազարաւոր մանուկներու դիակներով կը կազմուին երկու բլուրներ, որոնց մէջ կը տեսնուին նաեւ բազմաթիւ մանուկներ, որոնք տակաւին մեռած չեն եւ որոնց թաթիկները դէպի իրենց մայրերը կ'երկարին . . . : Այս հիւ-

ծած եւ լքուած հրեշտակներու դեռ անփակ աչքերուն մէջ ազաջանքի եւ բողոքի նայուածքը կար՝ ուղղուած իրենց մայրերուն եւ Աստուծոյն...: Իսկ ոմանց կիսամեռ շրթները դեռ վերջին անգամ մըն ալ կ'արտասանէին սրբազան բառը մա՛ա՛ր-ի՛ր՛ի՛կ...:

Արդեօք մարդկային միտքը պիտի կրնա՞յ երեւակայել անմեղ եւ հրեշտակային հազարաւոր մանուկներէ կազմուած բարձր բլուրներ, եւ մայրեր՝ որոնք իրենց զիբիլը առած իրենց սառած, հոգեվարքի մէջ եղող կամ կիսամեռ մանուկները՝ անձամբ կ'երթային զանոնք նետելու աղբ մանկական դիակներու վրայ... եւ հեռանալու զլիսիկոր ու կորաքամակ, աչքերը ետին, սրտերը արիւնոտ եւ ցամքած, լեզուները անէծքով դողդոջուն...: «Աստուծմէ գտնեն» կ'ըսէին ու կը քալէին դէպի յառաջ:

Հայ բեկորներ որոնք
Եւրոպայէն ազատեցան,
սակայն
ջարդերու սարսափով
ապրեցան մինչեւ
իրենց կեանքին վերջը:

Հազարաւոր Հայ մանուկներու հրեշտակային հոգիները կը բարձրանան երկինք, հայուն հինաւուրց Աստուծոյն պատմելու իրենց եւ իրենց սիրելի մայրերու անհուն թշուառութիւնն ու տառապանքը:

Տէր-Զօրէն սկսած էր անխնայ դաղթը դէպի անապատ, անանց փոխադրութեան մասնաւոր միջոցի: Գաղթականութիւնը ճամբայ կը հանուէր մինչեւ Անէ եւ Մուսուլ. անապատը կը հոտէր հետըզհետէ աւելցող հայ դիակներով: Անարգանքն ու արհամարհանքը ընդհանուր երեւոյթ մը եղած էին քաղաքին մէջ. ամէն շուկայ դացող հայուն համար ծեծը, թուքն ու անարգանքը անխուսափելի էին: Գաղթականները ճամբու ընթացքին սկսած էին ուտել ամէն տեսակ անասուններու դիակներ, դաշտային միջատներ եւ սողուններ: Կային մայրեր՝ որոնք իրենց մեռած զաւակը ամբողջ օրեր դրկած կը սպասէին մահուան, կամ կ'երթային, կը պառկէին մեռեալներու փոսին մէջ: Մծկեր մանուկներ մեռած մօր ծիծերուն վըրայ կը տարուէին հասարակաց գերեզմանը: Մահը բախտաւորներու համար էր:

1916ի Մայիսին, այլեւս դադրած էր գաղթականութիւնը:

1915 Յունիսէն մինչեւ 1916 Մայիս, Տէր-Զօր բերուած դաղթականութեան ընդհանուր թիւն էր 180 հազար, ըստ տեղական արձանագրութեանց, եւ տեղաւորուած էր հետեւեալ կերպով.—

Սապրա (գիւղ) 15 հազար, Տէր-Զօր եւ գիւղերը 80 հազար
Միտոին (գաղա) 33 հազար, Ապու Քեմալ 35 հազար, Անէ 12 հա-

Դիակներ՝ անապատներու մէջ

ղար, դէպի Մուսուլ ճամբայ հանուած 5 հազար, ընդհանուր թիւը 180 հազար :

Տէր-Ձօրէն ժողովուրդը ճամբայ հանուեցաւ առանձին խումբերով, Մուսուլ տարուելու պատրուակով : Բայց անոնք ալ չկրցան Շէտտատէէն անդին անցնիլ : Մինչեւ Շէտտատէ երկարող ճամբուն վրայ, Ձէքի Պէյ ընտրեց դիւաւորաբար Մարաթի եւ Սուվարի անապատները եւ որովհետեւ կարելի չէր ամբողջ այդ բազմութիւնը սպաննելով վերջացնել, ստեղծեց արուեստական սով մը՝ որու միջոցին մարդիկ նախ էշերը, շուները, կատունները կերան, յետոյ ձիու եւ ուղտի դիակներ, եւ աւելի ետք, երբ ուրիշ բան չէին դատներ ուտելիք, մարդկային դիակներ, առաւելապէս պղտիկ տղոց դիակներ կ'ուտէին : Դիւահարներու կարաւաններ էին այլեւս ատոնք, որոնց մէջ կարելի էր հանդիպիլ սոսկումի տեսարաններու, որոնք իրենց նմանը չունին մարդկային նոյնիսկ տարազրութեանց պատմութեան մէջ :

Ձէքի Պէյի կը դործակցէին Տէր Ձօրի երեսփոխան Մուհհամմէտ, Անէի Միւտիր Թուրքի Մահմուտ, քօմիսէր Մուսթաֆա, Ռաս-Իւլ-Այնի Թաղապետութեան տնօրէն Հիւսէին Պէյ՝ իր երկու զաւակներով . Սուվարի միւտիր Շէյխ Սիւլէյման, Հասիչէի միւտիր էյսա Սիթա, Ձէքիէ դ'օմար էլ Հաքիմ, դաղթականներու առաջման պաշտօնեայ Ապուլլահ Փաշա (միայն կարեւորագոյնները կը յիշենք) : Ձէքի Պէյ՝ ասոնց ջարդի ետանդը միշտ արծարծուն պահելու համար, յաճախ ձիուն վրայէն կը ծռէր, պղտիկ տղոց թեւերէն կը բռնէր, կը դարձնէր մէկ երկու անգամ ու դետին զարնելով, ջախջախելով կը մեռցնէր, ապա կ'ըսէր իր արբանեակներուն .

«Մի՛ կարծէք թէ անմեղ մը մեռցուցի . ասոնց (հայերուն) նոյն իսկ նորածինները յանցաւոր են, որովհետեւ վրէժի սերմը պիտի կրեն իրենց մէջ . կ'ուզէ՞ք վաղուան մասին ապահով ըլլալ, մի՛ խնայէք նաեւ պղտիկներուն» :

Թուրք կառավարութիւնը կրցաւ խարել հայ ազգը եւ կոնսպիկէն հարուածեց մեր ղեկավարութիւնն ու միամիտ ժողովուրդը, սակայն բարբախտաբար (համեմատական բարբախտութիւն մը անշուշտ) այս եղեռնադործութեան դէմ, մահը աչք առած, Սասուն, Մուշ, Ուրֆա, Շապին Գարահիսար, Սուէյտա, Ադտաղ, Հաճըն, Մարաշ, Այնթապ, Ամանոս, ունեցան իրենց պոթկումները ընդդէմ Թուրք բարբարոսներուն : Հայութեան կողմէ ինքնապաշտպանու-

Թեան այդ պոռթկումները պիտի մնան Հայոց պատմութեան ամենէն պանծալի էջերէն:

Հայ կամաւորներ՝ հանգիստի ժամուն

ՇԱՊԻՆ ԳԱՐՍՆԻՍԱՐԻ հայութիւնը մղեց շքեղ ու ողբերգական դիւցազնամարտը 27-ն մինչեւ 28 Յունիս 1915:

ՊՈՒՐՈՒՆ ԳԸՇԼԱ, ԷՅԼԷՆՃԷ եւ ԳՈՒՄ ԳՈՒՅՈՒ գիւղերը, որոնք մօտաւորապէս 8000 հայ բնակչութիւն ունէին, դոյամարտի ընդունակ տարրերը հաւաքեցին Գումդոյու գիւղը, 1915ի Յունիս ամսուան սկիզբը եւ ճակատ յարդարեցին դահիճներու կատաղի յարձակումներուն դէմ:

ԱԳՏԱՂԻ ԳՈՅԱՄԱՐՏԸ սկսած է 1915ի Յունիսի կիսուն եւ տեւած է 40 օր: Ադտաղը՝ ինքնին խորհրդանշանն է հերոսական եւ արի ինքնապաշտպանութեան մը եւ այդ երկվանկանի անուան մէջ կը պարփակուի դիւցազնորդութիւնը Կեմէրէկի, Չաքի, Տէմտիլի, Պուրհանի, Զեփնիի, Թեֆմէնի, Եօզղատի եւ շրջակայ հայ գիւղերու ափ մը ազատատենչ հայորդիներուն պայքարը:

ՈՒՐՅԱՅԻ ԳՈՅԱՄԱՐՏԸ.— Մինչեւ 27 Մայիս 1915 Ուրֆան կայան դարձաւ հայ աքսորական կարաւաններու, եւ իր կարելին ըրաւ անոնց ցաւերը դարձանելու համար: Սեպտեմբեր 30ի առաւօտ, արչալոյսին, հազարներէ բաղկացած թուրք խուժան մը, ե-

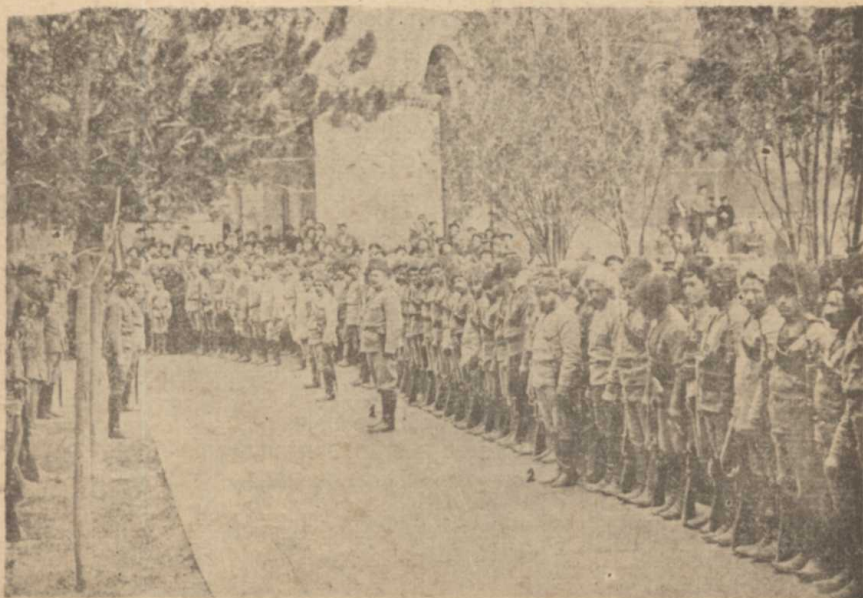

Հայկական է. գունդի ճիւղերը

ընթացումը կարճակում կը գործէ Հայ թաղերու վրայ: Հայ կըտ-
րիճները առանց վայրկեան մը իսկ կորսնցնելու, կը սկսին չորս
կողմէ կարճակումի: Ուրֆայի երիտասարդութիւնը կը պատասխա-
նէր թուրք ժանտարմըրիին.— «Դուք ամէն կողմ մահ եւ ապակա-
նութիւն է որ կը տարածէք: Այժմ կարգը մերն է՝ Ուրֆայի Հայե-
րուս: Մենք պատրաստ ենք մեռնելու զէնքը ձեռքերնիս»:

1916ի սկիզբը լոյս տեսնող թրքական «Փօլիս Մէճմուասի»
առանձին թիւ մը նուիրած էր Ուրֆայի Հայոց կռիւներուն եւ կը

Համագասպի կամաւորական գունդի զօրահանդէսը Էջմիածնի մէջ

մեղադրէր հայերը՝ կռիւի ընթացքին իրենց զործածած միջոցներուն համար:

Ուրֆայի հերոսամարտը տեւեց 25 օր:

ՄՈՒՍՍԱՏԱՂԻ ԳՈՅԱՄԱՐՏԸ անմոռանալի եւ պատուաւոր զէպք մը արձանագրեց Կիլիկիոյ շրջանին մէջ: Եօթը հազարի մօտ Մուսատաղցիներ, եօթը զիւղի բնակիչները (Եօզուն Օլուք, Խըտըրպէյ, Հաճի Հապիպլի, Քէպուսիէ, Վազըֆ եւ Պէթուսիէ) թողուցին իրենց հնամենի եւ նուիրական տունն ու տեղը եւ բարձրացան անառիկ լեռները:

Մուսա Տաղի Գոյամարտը տեւեց 40 օր:

ԱՄԱՆՈՍԻ Գոյամարտը կը սկսի 1916ի Յունուարին, Հասանպէյլիէն վեց մղոն հեռաւորութեան վրայ: Ամանոսցի (Կապուտակ լեռան) խումբ մը հերոսներ մեծ մասով Քէյլերցի, Հասանպէյլիցի, Ֆընտըրճազցի, Զէյթունցի քաջեր, զիմաւորեցին թուրք զինուորները, որոնք հայ քաջերու զնդակի տարափներու տակ սարսափի մատնուելով փախուստի զիմեցին: Հակառակ հրամանատարներու խրախոյսին, ամէն մէկ զինուոր իր կաշին փրկելու համար կը կծկուէր քարերու ետին մինչեւ մութը կը կոխէ:

Վանի մէջ բուրժեբէն գրաւուած բնիակներ

ՎԱՆԻ ԳՈՅԱՄԱՐՏԸ սկսաւ 1915ի Ապրիլ 7/20ին. Վանի հայութիւնը՝ Թուրքիոյ Հայաստան քաղաքականութեան դէմ մղեց գերազանցապէս ժողովրդական հերոսամարտը, Հայ Հայրենիքի հողին վրայ, իւր զաւակներու առաջնորդութեամբ եւ արիւնով կերտեց հոյակապ յաղթանակը:

Վան-Վասպուրականի հայութիւնը հերոսական ու հպարտ կեցուածքով՝ դարերու վրէժը սրտին եւ զէն ի ձեռին՝ ընդունեց թշնամիին մարտահրաւէրը եւ դիմեց ինքնապաշտպանութեան՝ կերտելով 1915ի գերազանցապէս ժողովրդական Ապրիլեան հերոսամարտը՝ Վանի Այդեատանէն, Քաղաքամէջէն, Վարազայ լեռան բարձունքներէն սկսեալ մինչեւ ծովափնեայ զաւառներն ու Շատախի, Փէսանդաշտի անառիկ, անյաղթ լեռները եւ Վասպուրականի Լեռնապարեան շրջանները:

Հայրենասիրական գերազոյն զգացումը, ռազմական ոգին ու կամքը, եղբայրական սէրն ու միասնական աշխատանքը իրար խառնուած՝ դարձնեցին Վան-Վասպուրականի Ապրիլեան հերոսամարտի յաղթանակը, որ խայտառակ փախուստի կը մատնէր պարտուած թշնամին, մինչ միւս կողմէ Վանի բերդին վրայ կը ծածանէր ազատութեան դրօշակը, 4/17 Մայիս, 1915:

Համագասալի գունդը կը մեկնի էջմիածնէն

ՄՈՒՇ քաղաքի հերոսամարտը սկսաւ 2 Յուլիս 1915ին, առաւօտէն սկսեալ զործադրեցին հայաջինջ սարսափներն ու զարհուրելի ոճիրները:

Մինակ եւ անօդնական էր Տարօնի Աշխարհը: Գեղջուկ հա-

Վանի հերոսամարտին մասնակցած երիտասարդներ

1. Անճառօք, 2. Արշաիր Գազաննեան, 3. Գրիգոր Թիւրխիմեան, 4. Գաբրիէլ Հացագործեան, 5. Մարտիրոս Տապալաղեան, 6. Վարդան Մագսապետեան, 7. Վաղարշակ Շիրվանեան, 8. Արամ Սարգիսեան, 9. Յարութիւն Քիշմիշեան, 10. Ներսէս Պատեան:

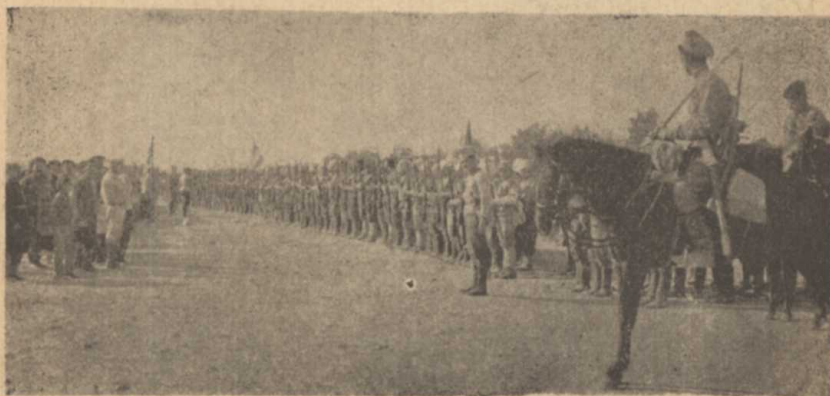

Մշոյ «Գալէ Մահալէսի»ն

յութիւնը անհուն տառապանքի եւ մահուան գրկին մէջ կը դալարուէր, մինչ տաճիկն ու քիւրտը անարգել եւ սանձարձակ կերպով կը գործեն աննախընթաց ոճիրներ, որոնք կը դերազանցեն Լէնկթիմուրի եւ Սուլթան Համիտի արարքները:

Արին, կրակ, արհաւիրքն ու աւերը համատարած դարձած էին: Այս մահատարտու զուլումներու մէջ մշեցի երիտասարդու-

Կամաւորական է. գունդի ձիաւորներու մարզանքը

Թիւնը յանկարծ կը համախմբուի հին հայդուկներու շուրջը եւ զէն-
ի ձեռին կը մղեն ինքնապաշտպանութեան անհաւասար եւ ծանր
կռիւ:

Անհատական ու խմբական որքա՛ն սքանչելի մարտնչումներ
կատարուեցան Մշոյ աշխարհին մէջ, որքա՛ն անյայտ հերոսներ եւ
գեղջուկ ոսղմիկներ մինչեւ վերջին շունչը զարկին նամարդ թշնա-
միին եւ յետոյ փակեցին իրենց աչքերը: Անհաւասար եւ օրհասական
կռուին մինակ ու անօգնական էր Մուշի հայութիւնը եւ ինկաւ
պատուով: Ամբողջ ժողովուրդ մը լարեց իր գերազոյն ճիգերը՝
փրկուելու համար, բայց շատ քիչերը կրցան աղատիլ թշնամիին:

Կամաւորական Ե. գունդի հեռախօսային խումբը

Զեմլեակի ձիաւոր խումբը

Աւօն իր ձիաւորներով

մահացու հարուածներէն: Միայն հինգ վեց հազար հողի Յուլիսի 4ի գիշերը (1915) հազիւ կրցան զետն անցնիլ Մուշէն եւ բարձրանալ լեռները, հոն եւս շարունակելու համար իրենց դերմարդկային պայքարը: Հայ նահատակներուն հերոսական մարտնչումով եւ հուժկու բազուկներով կերտուեցաւ այն սքանչելի դրուագը, որ կը կոչուի Մշոյ հերոսամարտը:

ՍԱՍՈՆՅ ԶԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ.— Սասունը, որպէս միջնաբերդ մեր յեղափոխութեան կեանքին, Եղեռնի այդ շրջանին բռնեց աւանդական ըմբոստութեան ուղին:

Սասունցի ազատասէր եւ լեռնական հայորդիներու հողիները կը ճախրէին հայրենի լեռներու աղքատիկ՝ բայց անյաղթ կատարներուն վրայ: Տասնեակ հազարաւոր, հարիւրապատիկ աւելի ուժերով թշնամիները պաշարման կուռ շղթաներով օղակած էին դիւցազնական Սասունը, ուր ապաստանած հայութիւնը կարճեւ կը սպասէր, որ Սասունի Դիւցազն Դաւիթը ձեռքին բռնած «թուր կէծակի»ն, դար ու քէշր արիւնարբու թշնամին: Սասմանց տունը պաշարուած էր: «Սասմայ ծօներն» ու քաջերը մնացեր էին աչքէ հեռո՞ւ, մինակ եւ անօգնական, երբ Մշու Աշխարհը արիւն կը հոտէր եւ անտէր ու անթաղ նահատակներու դիակները կը ձենձերէին արեւին տակ: Հազա՛ր ամսոս, անյա՛ղթ Սասուն, դիւցազն Սասուն, որ մինակ մնացիր եւ անհաց ու անպաշար: Հազիւ հազար հրացան ունէր-

Կամաւորական գունդերու սահմանուած
զէնքի արհեստանոց մը:

Կամաւորական գունդ մը՝ նաշի պահում

Կամաւորական Ե. գումարտակի հրամանատար՝ ՎԱՐԴԱՆ

մինչ Սասնոյ ծերպերուն մէջ ապաստանած բազմահազար հայութիւնը հրացանի ու զնդակի կարօտ կը քաշէր հերոսաբար կռուելու ու պատուով մեռնելու համար: Սակայն այսուհանդերձ զէնքը ձեռքին եւ բաց ճակատով դուրս եկաւ թշնամիին դէմ քաջաբար կռուելով:

Կռնկու Գէօլ լերան բարձունքներուն վրայ թառած Սասունցիներու զնդակներէն հարիւրաւոր թուրքեր ու քիւրտեր ջարդուեցան: Սասունն ինքնիրմով և ինքն իր մէջ պատրաստութիւն կը տեսնէր, զիմադրելու այն բոլոր արիւնալի դրոհներուն, որոնք տեղի կ'ունենային ինքնապաշտպանութեան սահմաններուն մօտիկ: Տարուորիկի կողմէն՝ Գաբլօրն ու Գըռշիկը, իրենց փէշերով, Շէնըքի

և Սէմալի կողմէն՝ Գրէքօլ լեռնազագաթը, Մջէլնէն ու Անտօքի հովիտը, Ալբրիի կողմէ՝ Ըմրունեն եւ Անտօք լեռան միւս բազուկը, կը կազմէին Սասնոյ ինքնապաշտպանութեան սահմանները:

Դահիճները տեսնելով, որ Սասունն անյաղթ կը մնայ, այս անգամ բերին թնդանօթներ եւ սկսան ուժակոծել հայոց զիրքերը: Թնդանօթներու բոմբիւններով եւ զարհուրելի արձագանդներով կ'որոտայ Սասունի լեռնաշխարհը, սակայն անոր կատարներուն վերայ թառած մարտիկները անսասան ու հպարտ են զեռ եւ վճռած են երգերով ու կռուելով մեռնիլ:

Անբուն, ծարաւ, անհաց, բոպիկ, արեւախաշ եւ տանջուած էին անոնք: Սասմայ քաջերը զերմարդկային ճիւղ ու ջանք կը թափէին փրկելու համար իրենց կանանց, քոյրերու, մանուկներու, ծնողներու պատիւը եւ վերջապէս կեանքը ժողովուրդի մը, որուն զաւակները տիրտանական պայքար կը մղէին՝ թշնամիին սուրն ու գնդակը հեռացնելու համար: Կը թնդար, կ'որոտար Սասունը, քաջերն ու զիւցաղները ահեղ ու ահաւոր դոյամարտ կը մղէին: Սակայն ս'վ պիտի սքանչանար, ս'վ պիտի զարմանար, որ Սասունը մինակ եւ անօղնական՝ կը մղէր այս ահռելի դոյամարտը:

Հայոց պատմութիւնը Սասունի անուան առջև պիտի արձանա-

Զուարթնոց վանքի վանահայրը կ'օրհնէ հայկական է. գունդը

Քեռի՝ հրամանատար Դ. Գումարտակի

գրէ դիւցազնական այն խոյանքը, զոր ան ունեցաւ Հայ յեղափոխութեան շրջանին. պիտի հաստատէ, թէ Սասունը եղաւ ամբողջ Հայկական հորիզոնին վրայ արիւնոտ դոյամարտերու մտնողը նենգ թուրքին դէմ եւ երկար հոգեվարք մը ապրեցաւ, ցեղին առնականութիւնը, ազատատենչութիւնը եւ ազգային պատիւը վեր պահելու համար:

Սասունի ապստամբութիւնը, հերոսամարտը եւ դոյութեան կռիւը իր 12րդ ամիսը կը բոլորէր 1916ի Փետրուարին: Իսկ ցիր ու ցան անհատները կռուեցան մինչեւ 1916, երբ կամաւորներ մտան Մուշ:

Այսպէս դեռ թուրք-ռուսական պատերազմի նախօրեակին Կովկասի մէջ ծայր տուաւ կամաւորական շարժում, որը կրցաւ կըլանել Հայ ժողովրդի համարեա բոլոր խաւերն ու կազմակերպութիւնները: Անմիջապէս դործի սկսան. կազմեցին «Հայ Ազգային»

Քիւրօ» եւ «Չինուորական Խորհուրդ» Գէորգ Ե. Կաթողիկոսի հովանաւորութեան տակ, նախագահ ունենալով Մեսրոպ եպիսկոպոսը: Արեւելահայ եւ Արեւմտահայ իրենց եղբայրներուն ու քոյրերուն դիակոյտին վրայ եղած այդ անլուր նախատինքին վրէժը ջանացին լուծել հայ կամաւորները, դունդազունդ մտնելով Հայ Կամաւորական բանակը. եւ պատերազմի ամբողջ տեւողութեան՝ զէնքերնին վար չառնելով ընաւ:

Մարտ՝ իր սիւսուր խումբով

«Կարճ ժամանակամիջոցին կազմակերպուեցան 4 կամաւորական խմբեր, որոնց մէջ մտնել փափաքողներու թիւը պահանջուածէն մի քանի անգամ աւելի էր: Առպարէզ եկան հայդուկային կռիւներու մէջ թրծուած խմբապետներ — Անդրանիկ, Վարդան, Քեռի, Համազասպ, Դրօ, Խէչօ եւ շատ ուրիշներ, որոնք կանգնեցան խմբերու ղրուխը: Կամաւորական շարժման նախաձեռնող եւ ընդհանուր ղեկավար եղաւ Աղզային Քիւրօն: Հ. Յ. Դաշնակցութեան Կովկասեան Ռայոնական Ժողովը, 1914 Սեպտ., իւրացուց եւ գործօն դեր կատարեց կամաւորական շարժման գործադրութեան մէջ:

Կամաւորական խումբերը սկիզբը 4 էին, որոնց ղեկավարներն էին — Անդրանիկ, Քեռի, Դրոյ, Համազասպ — որոնց մէջ մտած

Դ Ր Ո Յ
 հրամանատար
 կամաւորական
 Բ. գումարտակին

էին մօտ 2500 կռուողներ: Ապա աւելցաւ նոր խումբ մը՝ Գնդ-
 Ջանիօղլեանի հրամանատարութեան տակ, Աղզային Բիւրոյէն
 անկախ: 1915ի զարնան Քեռիի, Դրոյի եւ Համազասպի խումբերը
 միացուեցան Արարատեան Ջոկատի մէջ, Վարդանի ընդհանուր հրա-

Դրոյի գումարտակը՝ երդումի պահուն

մանատարութեան ներքեւ, որ վանի գրաւման գլխաւոր ոյժը հանգիսացաւ: Նոյն 1915ին կազմակերպուեցաւ Իշխանի — Յովսէփ Արղութեանի խումբը: Ի վերջոյ, հայ կամաւորական խմբերու թիւը հասաւ եօթի:»

(Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 10)

Այդ խումբերը կազմուած էին հետեւեալ ձեւով.—

— Անդրանիկ. հրամանատար Ա. Գումարտակին. Ատրպատականի ճակատէն մինչեւ Մուշ: Օդնական՝ Սմբատ: Խումբը մեկնեցաւ Զուլֆայի ճակատը 3 Նոյեմբեր 1914ին:

— Դրօ. հրամանատար Բ. Գումարտակին. որ մեկնեցաւ Իկտիրէն վանի ուղղութեամբ. 24 Հոկտ. 1914ին:

— Համազասպ. հրամանատար Գ. Գումարտակին. որ մեկնեցաւ դէպի Սարըղամիշ 1 Նոյեմբեր 1914ին:

— Քեռի. հրամանատար Դ. Գումարտակին. որ մեկնեցաւ Թորթումի ճակատը 6 Նոյեմբեր 1914ին:

— Վարդան. հրամանատար Ե. Գումարտակին. որ մեկնեցաւ վանի ուղղութեամբ:

Վեհափառ Կաթողիկոսը կ'օրհնէ կամաւորները

— Ջանփողատեան եւ Պանդուխտ. հրամանատար Չ. Գումարատակի. երկու տարի յաջորդարար, Կարին—Երիզա ուղղութեամբ:

— Իշխան Յովսէփ Արղութեան. հրամանատար Է. Գումարատակին. Բ. տարին Պարսկաստանի ուղղութեամբ մինչև Ռելանտուզ:

Այսպիսով հայ կամաւորական զունդերը իբրեւ յառաջապահ եւ թուրք հողին ծանօթ՝ ճակատ բռնեցին Կարինէն մինչև Զուլֆա: Անոնց նպատակն էր պատերազմիլ Թուրքիոյ դէմ, եւ արագացնել թրքահայերու ազատութիւնը. միւս կողմէ՛ զինուած ուժեր ունենալով սագմաճակատի առաջաւոր մասերուն մէջ, նպաստել այնտեղի հայ ժողովուրդի ինքնապաշտպանութեան զործին: Այս արիւնայի կռիւներուն, բացի հարիւրաւոր պարզ մարտիկներէն պատերազմի դաշտին մէջ ինկան քաջ եւ անուանի խմբապետներ, ինչպէս Քեռին, (Կարնեցի, 1916ին Ռելանտուզի մէջ), Խէչօն (Նախիջևեանցի, ձիաւորներու խմբապետ, 1915 Յուլիսին Դատուանի մէջ), Զուլպ (Տիգրանակերտցի, վաշտապետ, 1914ին Տիլմանի մէջ), Արտաշէս (Ախալցխացի, վաշտապետ, 1916ին Բաղէշ վիրաւորուած եւ վան մեռած), Մանուէլ (Կարնեցի վաշտապետ, 1916ին Բաղէշ), Աւօ (Սասունցի, — Աւետիս Մակարեան — խուզարկու տասնապետ, Զուլինի կռիւներուն զոհուած):

Ա Ի Օ

ՄՏԱԾՈՒՄՆԵՐ

Եթէ իբրփիստական կառավարութիւնը յաղթող ելլէր, Թուրքերը մեզ չէին ապրեցնէր, եթէ պարտութիւն ըլլար արդիւնքը պատերազմին, մեզ իբր պատանդ իրենց ձեռքին մէջ պիտի պահէին:

ՏԻԹ. ՏԱՂԱԻԱՐԵԱՆ

«Անիմաստի մէջէն իմաստ կը փնտռէք»:

Յ. ՇԱՀՐԻԿԵԱՆ

ՈՐՔԱՆ Է ՄԵԾ ԵՂԵՈՆԻ ՄԵՐ ԶՈՂԵՐՈՒՆ ՀԱՒԱՆԱԿԱՆ ԹԻՒՐ

Հարկաւ ճշգրիտ թիւը նահատակներու ոչ մի կերպ կարելի չէ ստուգել: Միակ ուղիղ ճանապարհն է ճշդել, թէ 1915 թուի Յունուարին՝ որչափ հայութիւն գոյութիւն ունէր Արեւմտեան Հայաստանին մէջ, եւ որչափ մնաց 1919 թուին, Առաջին Համաշխարհային պատերազմէն յետոյ:

Ես կը կարծեմ ամենահաւաստի եւ ճշգրտապատու թիւերն ամբողջ հայութեան՝ կրնայ մեկ տալ Պոլսոյ երբեմնի Պատ. հոգելոյս Մաղաքիա Արքեպ. Օրմանեանի «Հայոց Եկեղեցի» հեղինակութիւնը:

Ըստ Մ. Արք. Օրմանեանի յիշեալ հեղինակութեան (էջ 216)՝ ունեցած ենք հետեւեալ թիւերը.

Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւն. — Եկեղեցիք — 224. Հայադաւանք՝ 279 հազար, Կաթողիկէ՝ 17 հազար, Բողոքականք՝ 16·200, Ընդամէնը՝ 312·200:

Աթոռ Այթամարայ. — 104 Եկեղեցիք. Հայադաւանք՝ 95 հազար, Բողոքականք՝ 500. Ընդամէնը՝ 95·500:

Աթոռ Երուսաղէմի. — Եկեղեցիք 18. Հայադաւանք՝ 7000. Կաթողիկէ՝ 500, Ընդամէնը՝ 7·500:

Աթոռ Կոստանդնուպոլսոյ. — Եկեղեցիք՝ 1611, Հայադաւանք՝ 1 միլիոն 460 հազար, Կաթողիկէ՝ 67·500, Բողոքականք՝ 24·850: Ընդամէնը՝ 1 միլիոն 552 հազար 450:

Ամբողջ Արեւմտեան Հայաստանի մէջ Եկեղեցիք՝ 1957, հայր՝ 1·967·650: Առանց Կաթողիկներու եւ Բողոքականներու՝ հայութեան թիւը եղած է 1 միլիոն 841 հազար:

Ինծի կը թուի, որ ամբողջ հայութեան թիւը պէտք է նկատի առնենք, որովհետեւ թուրքերու համար յարանուանութիւնք գոյութիւն չունէին, այլ՝ Հայեր: Ուրֆայի եւ Մուսատաղի հերոսամարտներուն կը մասնակցէին բոլոր Հայերը: Նահանջի օրերուն Մուսատաղի շրջանի Կաթողիկներն ամբողջութեամբ կոտորուեցան թուրքերու կողմէ:

Արդ՝ խնդիր է, ե՞րբ երջանկայիշատակ Օրմանեան Սրբազանը,

եր դերքը «Հայոց Եկեղեցի» գրած է: Իր Ֆրանսերէնն, որ ամենէն առաջ հրատարակուած է Փարիզի մէջ՝ տպագրութեան յանձնուած է, ինչպէս կարելի է կռահել ուսուցչապետ Պերթրան Պարէյլի «յառաջարանէն», գաղիերէն հրատարակութեան մէջ, 1910 թ. Յունիս ամսուն:

Հայերէնն ալ տպագրութեան յանձնուած է 1911 թ. Ապրիլ 2ին: Ուրեմն հայերէնն ալ 1910 թուի վերջերը պատրաստ էր արդէն եւ այդ օրերուն հայութեան թիւն էր մէկ միլիոն 910 հազար: Այս թիւը մինչեւ 1915 թուի Յունուարն անփոփոխ մնաց: Զէ՞ որ դոյութիւն ունի ազգերու աճը, հասկա այս թիւը չմեծցա՞ւ: Հարկաւ մեծցաւ: Հարց է, ի՞նչ տոկոսով:

Այսօրուան Հայաստանի մէջ 1960—1963 թ. աճը 3 մէկ չորրորդ առ հարիւր է: Երբ Խորհրդային Միութեան մէջ նոր անտեսական քաղաքականութիւնը (Նէպոլ) կը տիրէր, ազատ առեւտուր եւ այլն, այն ժամանակ Հայաստանի մէջ 7 առ հարիւր էր աճը: Վերջերս, նկատի առնելով բնակարանային ծանր տագնապը, ինչպէս ամբողջ Ռուսիոյ մէջ, նաեւ Հայաստանում, ծննդաբերութիւնը արհեստականօրէն նուազած է: Թրքահայաստանի մէջ 1910 — 1914 թուի վերջերը Սահմանադրութեան շրջանն էր, որոչ ազատութիւն կը տիրէր, պանդուխտները Ամերիկայէն, Եւրոպայէն եւ այլ դադթավայրերէն վերադարձած էին եւ աճն այդ թիւերուն համար չափազանցութիւն չէր լինի եթէ մօտ 5 առ հարիւր հաշուելու ըլլանք, որով ամէն տարի, մօտ երկու միլիոն հայութիւնը՝ հարիւր հազար անձի աճում կ'ունենար: 1910 — 1915 թուի սկիզբի հինգ տարիներու ընթացքին մենք յաւելում կ'ունենանք կէս միլիոն անձի: Ուրեմն, 1915 թուի Յունուարին Տաճկահայութեան թիւը ոչ թէ մէկ միլիոն 968.000 պիտի հաշուել, այլ 2 միլիոն 468.000:

Ահա այս թիւն է, որ, իմ համեստ կարծիքով, պիտի հանել երկու հարիւր հազար իրենց բնակավայրերուն մէջ մնացած, 250 հազար Կովկաս դաղթողները, կեդրոնացման վայրերու կամ Արաքական Ալխարհին մէջ ասպնջականութիւն գտած երկու հարիւր հազար: Ընդամէնը 650.000: Այս թիւը, եթէ հանելու ըլլանք 2 միլիոն 468 հազարէն, կը մնայ 1 միլիոն 818.000: Ահա այս է մեր զոհերուն նուազագոյն թիւը Մեծ Եղեռնի օրերուն:

250.000 Կովկաս դաղթողներէն ալ առնուազն 50.000 հայութիւն զոհ դարձան տարափոխիկ հիւանդութեանց եւ սովամահու-

թեան: Այս թիւն ալ Ատանայի 50·000 յօշոտուած հայութեան թիւին հետ՝ պէտք է գումարենք 1·818·000 զոհերուն հետ, որ պիտի կազմէ՝ մէկ միլիոն 918·000:

Մենք, Հայերս, միշտ պնդած ենք, որ Համաշխարհային պատերազմէն առաջ Հայերու ընդհանուր թիւը եղած է հինգ միլիոն: Ըստ երջանկայիշատակ Օրմանեան Սրբազանի «Հայոց Եկեղեցի» գրքի, Ռուսահայերու, Պարսկահայերու թիւը Եւրոպայի եւ Ամերիկայի հայութեան հետ միասին՝ եղած է. եկեղեցիք՝ 1650, Հայազաւանք՝ 60 հազար 400 եւ Բողոքականք՝ 7500: Ընդամէնը՝ 1 միլիոն 859·900: Այս թիւին եթէ գումարելու ըլլանք հինգ տարիներու աճը հինգ առ հարիւրով — 465·000, կ'ունենանք 2 միլիոն 324·900: Որուն վրայ գումարելով Թրքահայերու 2 միլիոն 468 հազար թիւը՝ կ'ունենանք հազիւ 4 միլիոն 792·900: Հինգ միլիոնէն դարձեալ 207·100 պակաս:

Ա. ԱԻ. ՔՀՆՅ. ՍԻՄԷՈՆԵԱՆՑ.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԸ ԵՒ ԱՀՄԷՏ ԷՄԻՆ ԵԱՒՄԱՆ

Ամէտ Էմին Եաւման, 4 Օգոստոս 1919ին «Վախճ» քերթին մէջ կը գրէր, ի միջի այլոց.—

... «Մինչեւ այսօր՝ հողային հարցերու շուրջ չափազանցութիւնը շատ սուղ արժեց մեզի: Պէտք է մտնանք, որ Պալքանեան միութիւնը եւ Պալքանեան պատերազմը ծնունդ առին անոր համար երբ պնդեցինք որ կրետի մէկ կէտին վրայ ծածանի Օսմանեան դրօշը:

«Հայկական հարցին պէտք է տեսական լուծում մը գտնենք, երկու կողմերու տեսակետները նկատի ունենալով: Այն եղանակը, որ պիտի գտնենք պէտք է սակարկութեան բնոյթ ներկայացնէ: Եթէ սակարկութեամբ մտտեանք հարցին եւ քիչէն սկսելով քայլ առ քայլ տեղի տանք, անպայման մենք կը վնասենք: Նախ պէտք է խոստովանիլ որ, Հայկական Հանրապետութիւնը մեր երկրի Հայերը իր մէջ չի կրնար առնել: Հայերը ազգային հայրենիքի մը տէր դարձրնելու եւ հայկական հարցէն եւ անոր հետ կապակից սադրանքներէն եւ ազմուկներէն վերջնականապէս փրկուելու համար, անպայման պէտք է Հանրապետութեան հողերուն քիչ մը հողամաս աւելցնել»:

ՄԵՍ ԵՂԵՌՆԸ

ՅԻՇԵՆՔԻ ՄԵՌԵԼՆԵՐԸ

Կրեց՝ ՄԻՔԱՅԷԼ ՎԱՐԱՆԴԵԱՆ

Եւ դարձեալ Ապրիլ 24ը...

Հայ մտքի նահատակութեան սպառնն է, որ պիտի կրկնեն մեր սերունդները տարէց-տարի, եւ դարէ դար...

Կարո՞ղ էք գտնել համաշխարհային պատմութեան մէջ հաւաքական նահատակութեան աւելի ցնցող տեսարան մը, քան կարաւանը հայ առաջապահ գործիչներու, որոնք կատարեցին իրենց սղերթը դէպի հեռու անապատները...

Ժողովուրդի մը գլուխն էր, որ կը գատէին մարմինէն, նախ քան մարմինը յօշոտելը:

Հարիւրաւորներ էին այդ եղակի Գողգոթայի ճամբուն վրայ: Գաղափարի աննկուն մարտիկներ, որ կ'երթային անմահութիւնը գրկելու ամենէն դաժան վախճանին մէջ: Մտաւորականներու մեծագոյն մասը: Զինուորներ զրչի ազատութեան:

Ակնունի — հայ ամբիոնի զարդերէն մէկը, մեծ Արծրունիի գլխաւոր աշխատակիցը: Զօհրապը, Զարդարեան — հայ զբաղանու-թեան, Հայոց մշակոյթի առաջնակարգ սիւներէն: Սիամանթօ, Վարուժան — հայ մարտական բանաստեղծութեան զոյգ իշխաններ: Վարդգէս, Սաթակ, Հրաչ, Սարգիս, Շահրիկ, Մինասեան, Գալ-Փայեան, Փաշայեան, Ստեփանեան, Մարդպետ, հայ ազատագրա-կան շարժման հինաւուրց ռահվիրաներ, հայկական «ղետնայարկի» տաղանդաւոր քարոզիչներ:

Ու շքեղ բոյլ մը երիտասարդ գործիչներու, զբաղէտներու — Բարսեղ Շահպաղ, Գեղամ, Սեւակ, Բարթող, Փիլոս եւ քանի՞ Փիլոսներ...

Երեք յաջորդական սերունդներու ծաղիկն էր, որ տրորուեցաւ դահճի թիւր ոտքերուն տակ: Վի՛հ մըն էր, որ բացուեցաւ հայ մտքի անդաստանին մէջ. ահաւոր բոց մը, զոր կը զղանք ամէն մէկ բոպէ մեր կեանքի ու գործունէութեան բոլոր մարզերուն մէջ: Փոքրիկ ազգի իմացական դէմքը մէկէն ի մէկ ըսեա խոշտանդուեցաւ, խեղաթիւրուեցաւ այնքան բարձր արժէքներու կորուստով:

Միֆայել վարանդեան

Ձանա'նք շտկել աւերուածը, ձգտի'նք լեցնել բացուած վիհը: Ի՞նչ են ազգերը առանց դրականութեան, արուեստի — Մշակոյթի: — Ազգ չեն արդէն: Տղէտ ու բիրտ մարդկային համախումբեր են միայն: Նիւթ մըն են առանց հողիի: Նիւթական հարստութիւնը արժեքաւոր է, բայց անհունապէս աւելի թանկարժէք է հողեւոր, իմացական հարստութիւնը: Պոչոր մի դրող, բնասատեղծ, արուեստազէտ դրամազուլս մըն է ազգի մը համար:

Լեցուցէք մեր նօսրացած շարքերը, երիտասարդ ընկերներ, ուժ տուէք հայ մշակոյթին, դրականութեան, բայց եւ մի մոռնաք — մեռելները: Ականջ դրէք այս միւս խոչոր աշխարհահռչակ խորհողին՝ ընկերարան Օգիւստ Կանախն, որ կ'ըսէ թէ մարդկութիւնը, ազգերը բաղկացած են աւելի մեռելներէ, քան ողջերէ: Յիշեցէք,

յիշեցէք մեռելները: Ապրիլեան, Մայիսեան, Յունիսեան եւ տարուան բոլոր ամիսներու նահատակները:

Մենք, որ աւելի «բախտաւոր» եղանք ու ճողոպրեցանք համայնաւեր խորշակներէն, պատուի ու խղճի պարտք մը ունինք՝ մեր անձէն, սիրտէն, ճիգերէն բան մը տրամադրելու մեր պաշտելի մեռելներուն: Հազարաւորներ են անոնք, որ զոհաբերեցին իրենց կեանքը հարազատ ժողովուրդին եւ կորան անյայտ խորշերու մէջ՝ անթաղ եւ անշիրիմ: Բայց որպէսզի մեզմէ յետոյ ալ անոնց յիշատակը ձգուի դարէ դար, սերունդէ սերունդ, պէտք է որ դրուին անոնց դործերը, պէտք է որ պատմուի անոնց կեանքը: Չունինք ազգային սրբատաճար մը, ուր ամփոփէինք նշխարները մեր մեծ դէմքերուն, չունինք «Անյայտ զինուորի» գերեզման մը, որու շուրջը ծնրազրութեան թափօր ընէին երախտազէտ բազմութիւնները: Մեր հաւաքական պաշտամունքը կարող ենք միայն արտայայտել զբոլոր ու խօսքով, կենսապրական հատորներով, հրապարակային հանդէսով:

Սրբազան պարտք մը, որ կը ծանրանայ գաղթային հայութեան վրայ:

Հայրենիքը ոչինչ կարող է ընել:

Հայրենիքը զրկուած է իր մեծագոյն զաւակները սիրելու եւ պատուելու իրաւունքէն:

Հայրենիքի մէջ պառկած արիներու գերեզմանները մոռացութեան խոտով կը ծածկուին եւ անոնց անխօս բնակիչները պաշտօնական զրականութեան մէջ կ'ամբաստանուին ու կ'անարգուին:

Բայց մենք ալ 700.000 ենք լայնարձակ գաղթաշխարհին մէջ՝ մենք ալ ուժ մըն ենք:

Դուք, հարիւրաւոր երիտասարդ մտաւորականներ, ցաք ու ցրիւ աշխարհի բոլոր անկիւններում, չափահաս որբեր, դադափարական անվթար ուժեր, որ ունիք զրիչ, շնորհք ու տաղանդ, որ դեռ կ'ապրիք հայրենի յիշատակներով, որ կ'ողբուրուիք մեր անմահ լեզվոններու գործերով եւ կ'ուզէք ապրիլ անոնց պէս ջինջ անձնուրացութեան ու վսեմ խենթութեան վայրկեաններ, — դուք էք որ պիտի ցրուէք անարգ մամուլը այդ խնկելի գերեզմաններուն շուրջ, դուք էք, որ պիտի հանէք մեր երախտաւոր գործիչները մոռացութեան անդունդներէն եւ իրենց թովիչ պատկերներով ցուցարբէք Հայոց աշխարհին...

Հայրտէ Էտիպ Հանրմ, որ ամէն վայրագութիւն գործադրեց հայ որ բուկները քրբացնելու համար:

Վայրենի ցեղերն անդամ իրենց ողջ ու մեռած հերոսներու պաշտամունքն ունին, զոր հեքիաթային զրոյցներով համեմած կը փոխանցեն սերունդէ սերունդ...: Գիտեմ, աւա՛ղ, պիտի ըսէք, որ կան տարրեր մեր զարմանալի ցեղին մէջ, որոնց բարոյական մահարդակը այդ վայրենիներէն ալ ստոր է, կան մարդիկ, անխեղճ եւ անարդ մարդիկ, թուք ու նողկանք մարդիկ, որոնք թշնամու ցնծազին ազազակներուն մէջ հայրենի սրբութիւնները կը պղծեն, Ապրիլեան նահատակներու զբօշը կը պատռեն եւ ցխերուն մէջ կը նետեն...:

Կ'անցնին անոնք ալ, հայ ցեղի այդ թշուառական վիժուածքները կ'անհետանան արորուելով ժամանակի մաքրագործող ալիքներուն մէջ: Թողէ՛ք ժանգոտած հողիները եւ կատարեցէք ձեր պարտքը հանդէպ զազափարի նահատակներուն:

Անոնք մեր գերագոյն արդարացումն են աշխարհի առջեւ, մեր շքեղագոյն ախոյոսը յառաջադէմ, պատուաւոր ու կիրթ ազգի մը:

Կատարենք մեր պարտքը հանդէպ մեր մեծ մեռելներուն, եթէ չենք ուզեր, որ պատմութիւնը սեւ ապերախտութեան կնիքը դրօշմէ մեր ճակատներուն:

Թալէաթի գաղտնի հեռագիրներէն որոնք ուղարկուած են Հալէայի կուսակալութեան.

Թիւ 691

«Հալէայի կուսակալութեան.

«Գաղտնի միջոցներով փնացուցէ՛ք Արեւիլեան ցահանգներու այն հայերը որոնք այդ կողմերը ձեռք պիտի առնուին:

23 Նոյմ. 1915. Ներքին Գործոց Նախարար

«ԹԱԼԷԱԹ»

Թիւ 820

«Հալէայի կուսակալութեան.

«Հիւսիսէն գալիք հայերը այսուհետեւ առանց քաղաք կամ առան մը հանդիպեցնելու շիտկէ շիտակ իրենց տարագրութեան վայրերը զրկուելին ընդհանուր կերպով կը յանձնարարուին»:

4 Յունուար 1916, Ներքին Գործոց Նախարար

«ԹԱԼԷԱԹ»

ԽԱԺԱԿԻ ՎԵՐՋԻՆ ԽՕՍԳԵՐԷՆ

ԳԱՐԵԳԻՆ ԽԱԺԱԿ, Այաշի բանտին մէջ, վերջին անգամ առիք կ'ունենաք իր ազնիւ գաղափարները յայտնելու եւ յոյս ներշնչելու իր դժբախտ ազգին, զոր այնչա՛փ կը սիրէր եւ որուն համար մեծապէս տառապած էր :

Խաժակ, ըստ իր սովորութեան, իր նախնի մէջ պատմութիւն մը պատմեց ու ըսաւ. —

«Ռուս իշխաններէն մէկը ձմեռ ատեն սահնակով կը ճամբորդէր :

Ճամբան ձիւնն ու փոթորիկը սկսան եւ քիչ ետք անօթի գայլերը շրջապատեցին սահնակը : Ռուս իշխանը վերջին ծայր յուզումի մատնուելով, կառապանին կը պոռար .

— Ի՞նչ պիտի ընենք, ի՞նչ պիտի ըլլայ մեր վիճակը :

Սահնակապանը, առանց ետեւ նայելու, կամ վախի նշաններ ցոյց տալու, կը պատասխանէր .

— Նի'չեվօ (ոչի'նչ, բան մը չէ) :

Եւ կը քշէր սահնակը :

Գայլերն երթալով շատցան, եւ աւելի յանդուգն դառնալով, հասան սահնակին ետեւէն :

Իշխանին վախերը սաստկանալով, սկսաւ գոչել .

— Ա՛յ մարդ, չե՛ս տեսներ, այս դազաններուն ձեռքէն ինչ-պէս պիտի ազատինք :

Սահնակապանը, նոյն պաղարիւնութեամբ նորէն կը մուտար .

— Նի'չեվօ .

Եւ սահնակը կը քշէր եռանդով :

Գայլերը կը կատողին եւ սահնակին վրայ կը յարձակին : Իշխանին մարդոցմէ մէկը դայլերուն ձեռքը կ'իյնայ, որոնք պատառ պատառ կ'ընեն զայն եւ կը լափեն . բայց սահնակը կը շարունակէ իր ճամբան, առանց վարանելու եւ կանգ առնելու, մինչեւ որ գիւղ մը կը հասնին եւ կ'ազատին» :

Եւ, իր կարգին, նի'չեվօ աղաղակեց Գարեգին խաժակ՝ իր գոռ ու ազդու ձայնով : Եւ շարունակեց .

«Գիտեմ թէ սոսկալի դազաններով շրջապատուած ենք. մեզմէ շատերը պիտի իյնան անոնց ճիրաններուն մէջ, շատերը պիտի

պատառտուին վայրենի ակոսներով, բայց նի'չեվօ, յառա'ջ:

Ազգը պիտի քալէ ազատութեան ճամբուն վրայէն, պիտի երթայ անգազար, առանց ետ դառնալու, եւ ես վստահ եմ թէ պիտի հասնի ազատութեան եւ խաղաղութեան կայանը, ճիշդ այն նպատակին, որուն համար մեզմէ շատեր զոհուեցան եւ պիտի զոհուինք մենք ալ»:

Թ Ո Ի Ր Ք Ի Ն Բ Ե Ր Ն Ո Վ

28 Յունուար 1914ին, Պալսոյ «Սապահ քերք»ի մէջ Ալի Գեմալ Պէյը իր ստորագրութեամբ հրատարակեց յօդուած մը, ուր կը գրէր. —

«Կը կարծենք, թէ իրաւունք պիտի տան ամէն անոնք, որոնք գիտեն դասել երեւոյթները անկողմնակալութեամբ եւ բարեխըրհօրէն: Ի՞նչ է խնդրին էութիւնը: Չորս հինգ տարի առաջ, երկրին մէջ կը գործադրուի պատմութեան մէջ եզակի, աշխարհաստան ոնիր մը: Նկատի ունենալով ոնիրն հսկայական չափն ու ծաւալը, անոր հեղինակները այսպէս հինգ տասը հոգի չեն, այլ աստիճանաբար՝ հարիւր հազարներ են անոնք: Ջարդուողները եթէ 600·000ի փոխարէն 300·000, նոյն իսկ 200·000 կամ 100·000 ըլլան, հարիւր, հինգ հարիւր, նոյն իսկ հազար ոնրագործ չպիտի կրնային բնաջինջ ընել այսքան մարդ: Արդէն ապացուցուած իրողութիւն մըն է, որ այս եղեւնը ծրագրուեցաւ իբրքիհատի ընդհանուր կեդրոնին որոշումներովն ու կարգադրութիւններովը: Մասնաւոր կազմակերպութիւններու, մէկ քանի նախարարութիւններու եւ նախարարներու կողմէ ոնիրն ծրագիրը կազմուելէն յետոյ, կանոնաւորաբար ի գործ դրուեցաւ կուսակալներու եւ կուսակալութիւններու (այսինքն՝ կուսակալութեան մէջ գոնուող պաշտօնեաններու, ոստիկանութեան, Ժողովուրդին) կողմէ: Արդ, արդարութեան հանդէպ հեզութիւն մը չէ՞ արդեօք մէկ կողմ նետել մեծ ու պզտիկ ոնրագործներու բազմութիւն մը ու ձերբակալել միայն ընդամէնը Տիարպեֆիքի, Սըվազի, Խարբեղի կուսակալները, (որոնք արդէն բնաւ չզատուեցան) եւ քանի մը մանր մունր պաշտօնեաններ:»

Ա. Ի. ԳԵՄԱԼ ՊԷՅ

1919ին Թուրքիոյ Ներքին Գործոց Նախարար

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԽՈՐՀՐԳԱՐԱՆԻ ՀԱՅ ԵՐԵՍՓՈՒԿԱՆՆԵՐԸ

Ս Ո Վ Ե Տ Ա Կ Ա Ն

Ռ Ո Ւ Ս Ի Ո Յ

ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ
ԺՈՂՎ. ԿՈՄԻՍԱՐ
Պ. ԶԻԶԷՐԻՆԻՆ

Մ Ո Ս Կ Ո Ւ Ա

Պարոն ժողովրդական կոմիսար,

Սովետական Ռուսիոյ քաղաքականութիւնը հանդէպ Հայաստանի արդարացնելու համար Դուք հրամայական պէտք էք զգացել Մոսկուայից մինչեւ Հայաստան — Երեւան եւ Ալեքսանդրաբոլ անցնել եւ հայ ժողովրդի առջեւ ճառեր արտասանել: Պէտք է, որ Ձեր խղճի վրայ Դուք շատ ծանր բեռ զգայիք, որպէսզի յանձն առնէիք այդ երկար ճամբորդութեան տաղտուկն ու նեղութիւնը, փշրուած արիւնլուայ եւ Ձեր լուծի տակ կուսցած Հայաստանի առաջ արդարանալու համար:

Հակառակ Ձեր հռչակած «բաց քաղաքականութեան» սկզբունքներուն, Դուք ձեր ճառերի մէջ ձգտել էք հին դպրոցի քաղաքադէտին վայել ճարպիկութեամբ հայկական ողբերգութեան պատասխանատուութիւնը ձեր իսկ զոհերի վրայ ձգել:

Ալեքսանդրաբոլում արտասանած ձեր ճառը ամբողջապէս ուղղուած է Հ. Յ. Դաշնակցութեան դէմ: Այդ կուսակցութեան հինաւուրց անդամ եմ եւ լիապէս բաժանում եմ նրա հասարականքադաքական եւ ազգային ծրագիրը: Եւ սակայն նրա պաշտպանութեան համար չէ, որ ես այսօր խօսք եմ առնում: Ես խօսում եմ Ձեզ, որ-

պէս հայ պետական մարդ, որպէս հայ ազգի պաշտօնական հաւատարմատար, որ քաջածանօթ է ձեր ակնարկած անցքերին: Ես Ձեզ դիմում եմ ոչ որպէս կոմունիստ կուսակցութեան մէկ գլխաւորին, այլ որպէս ուս պետական մարդու, որ ուղիղ գծով յաջորդն է Լոքսնով-Ռոստովսկու եւ Սաուլպինի, որոնց քաղաքականութիւնն էք կիրառում փոքր ազգերի վերաբերմամբ:

Եւ այսպէս Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան նախագահն է, որ յանուն հայ ժողովրդի, դիմում է Ռուսիոյ արտաքին գործոց նախարարին:

Դուք յայտարարում էք, որ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը (ուզում էք ասել հայ ազգային կառավարութիւնը) Ալեքսանդրաքօլի Դաշնադրով «ոչ միայն զիջել է Կարսը եւ այլ շրջաններ, այլ եւ իրապէս թողել է Երեւանի շրջանը մի օտար պետութեան, որպէսզի կարողանան յիշեալ պետութեան ոյժերը օգտագործել իր ներքին թշնամիների դէմ»: Շատ համարձակ է ձեր այս յայտարարութիւնը, Պ. ժողովրդական կոմիսար:

Եթէ պարտուած Հայաստանը հարկադրուած եղաւ ընդունել 1920 թուի թիւրքերի պարտադրած խաղաղութեան տմարդի պայմանները, այդ միայն այն պատճառով էր, որ թիւրքեան, որպէս ձեր դաշնակից, գործում էր մեր դէմ յենուած ձեր զինուորական ուժերին ու ձեր դիւանագիտական ազդեցութեանը: Դուք չէք ասում ձեր ճառի մէջ, որ Ալեքսանդրաքօլի դաշինքի բանակցութեանց ընթացքին ներկայ էր Սովետական Ռուսաստանը յանձին Բուդու Մախանիի, որպէս ձեր ներկայացուցչի, որ գործում էր եւ խօսում ձեր անունով: Դուք չէք ասում, որ հետագայում, նոյն տարուայ Հոկտեմբեր ամսին, յիշեալ դաշնադիրը Դուք ստորագրեցիք եւ հաստատեցիք:

Ոչ, Պ. ժողովրդական կոմիսար, Ալեքսանտրաքօլի Դաշնադիրը, որ կործանեց Հայաստանը ու հայ անկախութիւնը, ամբողջապէս ձեր գործն է: Իզուր կը փնտռէք այն վերագրել Հ. Յ. Դաշնակցութեան կամ հայ ազգային կառավարութեան:

Ձեր պատասխանատուութիւնը սակայն սրանով չի վերջանում: Թուում է, թէ ձեզ համար Հայաստանի ու Սովետական Ռուսիոյ քաղաքական յարաբերութիւնները սկսում են 1920 թուին, Ալեքսանդրաքօլի դաշնադրով: Այս դաշինքը սակայն հայկական ողբերգութեան վերջին գործողութիւնն է միայն: Ծղբրիտ պատմութիւնը

անցքերի անսխալ եւ ժամանազրական դասաւորութեան մէջ է — այնպէ՞ս չէ: Արդ, հա՞րկ է ձեզ յիշեցնել, որ 1914ին Ռուսիան իր դաշնակիցներէ հետ պատերազմի բռնուելով Թուրքիոյ դէմ, պայքարի մէջ քաշեց եւ հայ ժողովրդին, խոստանալով հայ հայրենիքի ազատագրութիւնը: Անշուշտ առանց մեծ վախի չէր որ հայ ժողովուրդը այդ արիւնոտ պայքարի մէջ նետուեց ոռու ազգի եւ դաշնակիցներէ կողքին: Նա ծանր երկիրդի մէջ էր, որ Թիւրքական քաջածանօթ բարբարոսութիւնը Թիւրք իշխանութեան տակ եզոզ իր եղբայրներէ վրայ կարող է անդրադառնալ: Սաւայն, յանուն իր հայրենիքի ազատագրութեան իտէալի, նա այդ գերագոյն վճռականութեան գնաց: Գուք գիտէք նոյնպէս, որ հայ ժողովրդի մէկ միլիոն ու կէս զաւակները զոհ գնացին, եւ Թիւրքաց Հայաստանը մոխիրի վերածուեց: Եւ երբ այս գնով ոռու եւ հայ բանակները Երզնկայից եւ Տրապիզոնից դէն շարտելով Թիւրքերին, կարողացան վերջապէս գրաւել մարտիրոսուած հայ դաւանները, երբ փախստական հայութիւնը շտապում էր վերադառնալ իր հայրենիքը, ճիշդ այդ ժամանակ շնորհիւ ձեր բոլշեւիկեան պրորազանտի, ոռու զօրքը լքեց Կովկասեան ճակատը, թողնելով հայկական փոքրիկ ուժասպառ բանակը մեն մենակ Թիւրքերի առաջ: Ահա Սովետական Ռուսիոյ առաջին դաւը Հայաստանի դէմ: Եւ այս դաւին եկաւ աւելանալու Լենինի համբաւաւոր դեկրետի խնդկատակութիւնը, որով ոռու զօրքը յետ քաշելով հանդերձ, Թիւրքական Հայաստանը հրշակում էր ազատ ու անկախ:

Եւ ահա այսպէս 1917 թուին այն վիթխարի պատերազմը, որ սկսել էր Ռուսաստանը Կովկասում, իր բոլոր ծանրութեամբ, շնորհիւ սովետական վարիչների, ընկնում էր հայ ժողովուրդի ուսերին, եւ ոռու Թիւրքական պատերազմը դառնում էր հայ-թուրքական պատերազմ:

Վիճակը ձգուած էր, հայ ժողովուրդը միմիայն իր ուժերին ապաւինած շարունակեց կռիւր յուսահատ հերոսութեամբ: Կարելի էր սպասել, որ Ռուսիան, թէկուզ բոլշեւիկ դարձած, գէթ գիւանադիտօրէն կ'աջակցի Հայաստանին, որին լքել էր զինուորապէս: Բայց եւ այս դէպքում Գուք եւ ձեր կառավարութիւնը տմարդօրէն դաւեցիք մեզ: Այլ իսկ պահուն Գուք Բրեստ-Լիտովսկի դաշինքը կոտորեք, որով Թիւրքիային էիք թողնում ոչ միայն Թիւրքաց Հայաստանը, այլ եւ Կովկասեան Հայաստանի մի խոշոր բաժինը —

Կարսի, Արտասանի եւ Սուրմալուի շրջանները: Ահա ձեր երկրորդ դաւը, Պ. Ժողովրդական կոմիսար: Եւ այս դաշինքի անունով էր, որ թիւրք հրամանատար Վէհիպ փաշան այնուհետեւ շարժուեց դէպի Հայաստան, պահանջելով Կարս, Արտասան եւ Սուրմալու: Արդ Ալեքսանդրաբոլի դաշինքը, որը ձեր մեղադրականի գլխաւոր հիմքերն է, կնքուած է 1920ին, մինչդեռ Բրեստ Լիտովսկի դաշնագրութիւնը՝ երկու տարի առաջ, 1918ին: Ասացէք այժմ, մե՞նք ենք, որ հայկական հողերը յանձնել ենք թիւրքերին, թէ Դուք, Սովետական Ռուսիոյ վարիչներդ:

Պատմութիւն ենք զրում, այնպէ՞ս չէ, Պ. Ժողովրդական կոմիսար, ճշգրիտ պատմութիւն, որ ոչ մի երեւակայութեան խաղ լինել չի կարող, քանի որ ամէնքի յիշողութեան մէջ թարմ է դեռ: Եւ երբ դուք արտասանում էիք ձեր համարձակ մեղադրականը հայ ազգային կառավարութեան դէմ, խորհեցի՞ք մէկ վայրկեան այս երկու թուականների մասին: Ոչ, Պ. Ժողովրդական կոմիսար, ոչ ոք եւ ոչինչ կարող է մոռացնել տալ աշխարհին, որ Բրեստ Լիտովսկի խայտառակ աքտը ձեր գործն է, այսինքն բոլշեւիկների:

Եւ սակայն հակառակ ձեր դաւերի, հայ ազգը մի մարդու պէս ծառայաւ իր դարաւոր թշնամու — թիւրքերի դէմ եւ դէն շրջալըրտեց Բրեստ Լիտովսկի դաշնագիրը եւ իր թոյլ ոյժերով շարունակեց պայքարը:

Դուք չկայիք, երբ նա եռնում էր էրզրումի պատերի տակ, երբ իր արի զաւակները ընկնում էին Կարսի խրամատների մէջ: Դուք չկայիք, երբ նա ճակատում էր Երեւանի տակ եւ Ղարաքիլիսայի դաշտերում: Դուք ոչ միայն լքեցիք Հայաստանը, այլ եւ Մոսկուայում սկսել էիք արդէն բարեկամական զրոյցներ թիւրքերի հետ, այնպիսի մարդկանց հետ, ինչպէս էնվէր փաշան, որ դառնում էր ձեզ համար «ընկեր էնվէր»:

Բոլոր այս գերադոյն պայքարին դուք բացակայ եղաք մինչեւ 1920 թուի Օգոստոս 10ի ճակատազրական թուականը, երբ շնորհիւ հայ ժողովրդի կորովին եւ իր արիութեան, շնորհիւ դաշնակիցների յաղթութեան, մարտիրոս ազգը ձեռք բերեց վերջապէս իր ազգային ազատութեան փառքը, Սեւրի դաշնագիրը, որը ճանաչում էր ազատ, միացեալ եւ անկախ Հայաստանը: Ահա այդ ժամանակ դուք վերստին յայտնուեցիք Կովկասում, բայց այս անգամ ձեր դաշնակից թիւրքերի հետ ձեռք ձեռքի տուած: Եւ դուք յայտնուե-

ցիք, որպէս Սեւրի դաշնագրի, այսինքն հայ ժողովրդի դաշնագրի, այսինքն հայ ժողովրդի ազատագրութեան թշնամի: Ահա ձեր երրորդ դաւը Հայաստանի դէմ:

Եւ այդ ժամանակից դուք թիւրքիայի հետ միաբան, չղաղաբեցիք պայքարել Սեւրի դաշնագրի և հայ ժողովրդի անկախութեան դէմ: Այս դաշնագիրը քանդելու և և հայ ժողովրդին Ալեքսանդրաբօլում թիւրքի առջև ծունկի բերելու համար էր, որ 1919ին, Պաքուի արեւելեան ժողովրդների համաբաւար կոնգրէից յետոյ, որին նախագահում էր Զինովիեւ, Քեպլիմ Կարաբեքիր փաշան ձեր ներշնչումով հեռազիր էր ստանում Բագուից Հայաստանի դէմ շարժուելու համար: Եւ թիւրքական արշաւանքը յաջողցնելու համար դուք միաժամանակ ձեր պրոպագանդով բարոյալքեցիք հայ բանակը, քիւրքերին մատակարարեցիք զինուորական մասնագետներ, ազմամքերի ու պարէն: Ձեր զինուորական գործակալները հօրապէս աջակցեցին Կարսի անկման: Եւ մեր շարունակուող դիմադրութիւնը փշրելու համար ձեր կարմիր բանակը կոխեց մեր երկիրը հիւսիսից այն ժամանակ, երբ թիւրք բանակը արշաւում էր հարաւից: Ահա այս կրկնակ յարձակողականով, որ դուք սարբել էիք թիւրքերի հետ, դուք փողոտեցիք մեր հայրենիքը, պատճառ դառնալով Կարսի նահանգի հարիւր հազարաւոր հայութեան կոտորածին ու փճացումին, և յաջողեցրիք Հայաստանի կործանումը յօդուս թիւրքերի:

Ձեր արեւելեան քաղաքականութեան յաջողութեան համար պէտք ունէիք թիւրքի բարեկամութեան, և այն ապահովելու համար դուք դժբախտ Հայաստանը քեմալական յորդաններին ճարակի տուիք:

Եւ այդ Հայաստանը իր ճակատագիրը կապել էր ոուս ազգի ճակատագրին, և հայ արիւնը հոսել ու խառնուել էր ոուս արիւնին:

Ահա ձեր չորրորդ դաւը Հայաստանի դէմ, Պ. ժողովրդական կոմիսար:

Այնուհետև դուք փորձեցիք խարել հայ ժողովրդին Հայաստանի Սովետական Հանրապետութեան կարիկատուրայով: Եւ ինչպէս մի ժամանակ ցարական կառավարութիւնը Պետրոգրադից էր սեղարկում Հայաստան իր ոստիկաններին ու այլ պաշտօնէութիւնը, նոյնպէս և դուք Ռուսիոյ խորքերից մեր երկիրը թափեցիք ձեր

գործակալներին, նոյնքան օտար հայ ժողովրդին, որքան եւ չարակամ: Դուք բանտերը լցրիք մեր մտաւորականներով ու մեր մարտական երիտասարդներով, որոնց եւ կացնահար խողխողել տուիք:

Հայաստանում ձեր հաստատած բեօիմը այն աստիճան զժընդակ էր, որ հայ ժողովուրդը, նոյնիսկ կիսաքաղց եւ արիւնաքամ անկարող եղաւ հանդուրժել եւ 1921 թուին Փետրուար 18ին ոտքի ելաւ եւ ձեր դէմ, եւ դուք քչեց երկրից ձեր գործակալներին ու ձեր բանակը: Ինչ փայլուն ապացոյց, որ մենք չենք կարող տանել ոչ ձեր բեօիմը, ոչ ձեր սօքարիներ եւ ոչ ձեր բռնութիւնը: Բայց ձեր քաղաքականութիւնը չէր կարող հանդուրժել, որ փոքրիկ հերոսական հայ ազգը, որին դուք չպրտել էիք թիւրքերին ճարակ, կարողանայ վերջապէս ապրել անկախ իր հայրենիքի մի փոքրիկ մասում: Ընչելու համար հայ ժողովրդի ապստամբութիւնը, դուք վերստին մեր արիւնով հեղեղեցիք մեր աշխարհը:

Ահա ձեր հինգերորդ դաւը Պ. ժողովրդական կոմիսար:

Դուք խոհեմաբար լուծեամբ էք անցնում այս փաստերի վրայից Ալեքսանդրաբոլի ձեր ճառի մէջ: Իմ պարտքն է սակայն այս բոլորը փոխել աշխարհի առաջ յանուն արդարութեան, յանուն ճշմարտութեան, յանուն հայ ժողովրդի:

Այս բոլորը ես անձամբ ձեզ ասել եմ ձենովայում 1922 թուին. լաւ է, արդար է, որ նոյնը յիշեցնեմ հայ ժողովրդին եւ կրկինմ հրապարակով, — դուք ժխտում էք ծածուկ դիւանագիտութիւնը, այնպէ՞ս չէ, Պ. ժողովրդական կոմիսար:

Եղբակացութիւն.— Թիւրքերի բարբարոսութիւնը վերջացաւ իրենց պետութեան կործանումով, եւ Հայաստանը արիւնի եւ կրակի միջով ձեռք բերեց Սեւրի Դաշնագիրը, որպէս գերագոյն հատուցումն իր մարտիրոսութեան եւ իր ազատական պայքարի: Միայն ձեր դաւերը հարկադրեցին հայ ազգին Ալեքսանդրաբոլ գնալ: Աշխարհը չի մոռանայ երբեք, որ թիւրքերից յետոյ միմիայն դուք էք անմիջական պատասխանատուն հայ ժողովրդի կործանումին: Դուք էք որ ի դերեւ հանեցիք հերոսական եւ արիւնոտ ճիւղերը հայ ժողովրդի: Պատմութեան դատաստանի առաջ դուք միշտ կը մնաք դաշնակից էնվէրների, Թալէաթիների, Քեմալիների, որոնց հետ միարան դուք կատարեցիք այս անորակելի գործը — սպանութիւնը հայ ժողովրդի:

Ի դուր կը փորձէք այսուհետեւ ճառերով ու դիմումներով

մտորեցնել աշխարհի հասարակաց կարծիքը եւ հայ ժողովրդի առողջ բնագոյրը: Ի զուր կը փորձէք այսուհետեւ հայութեան վստահութիւնը շահել: Նա ուլ պատռել է Սեւրի Դաշնագիրը — հայ ժողովրդի ազատութեան քարքը, յաւիտենապէս թշնամի է հայ ազգին:

Վերջացնելով խօսքս, ես չեմ դիմում ձեր խղճմտանքին, որովհետեւ ձեր վարդապետութիւնը ժխտում է ամէն մի անհատական մտրալ եւ արդարութեան զղացում: Ես չեմ դիմում ձեզ յանուն միջազգային մտրալի, որի հանդէպ ձեր քաղաքական մեթոտներով դուք միայն արհամարհանք ունիք: Ձեմ յիշեցնում ձեզ ազգերի իրաւունքը իրենց բախտը տնօրինել, քանի որ այսօր ձեր օրէնքներին ենթակայ ժողովուրդները աւելի դժբախտ են քան որեւէ այլ բեժիմի տակ: Ես կ'սսեմ միայն, որ հայ ժողովուրդը այդքան դաժանօրէն անիրաւուած եւ անողորմօրէն չարչրկուած ձեր երեսից, այնուամենայնիւ չի կորցրել իր հաւատը դէպի ոուս մեծ ազգը: Նա ուզում է հաւատալ, որ վաղ թէ ուշ իր մարտիրոտութիւնը անտարբեր չի թողնի ոուս դիտակից զանդուածները: Նա հաւատում է, որ իր հօր հարեւանը, որպէս աւագ եղբայր, կը մեկնի դէպի Հայաստանը իր ամօքիչ բազուկը եւ որ ոուս մեծ ազգի վերականգնումը իր անթիւ փորձութիւններից յետոյ զօրավիգ կը լինի եւ ազատ, անկախ եւ միացեալ Հայաստանի վերածնութեան:

Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

22 Մայիս 1925, Փարիզ

Քիւ 31

«Հալէպի կուսակալութեան»

«Այդ տեսակ որբանոցի մը պէտք չկայ: Չգացումներու անսայով զսնոնք (որբերը) կերակրելու եւ անոնց կեանքը երկարելու համար ժամանակ վատնելու ատեն չէ: Ղրկեցէք (անապատները) եւ իմացուցէք:

21 Սեպտ. 1915, Ներքին Գործոց Նախարար
«ԹԱԼԷԱԹ»

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

1923ին, Երեսանի «Նորֆ» ամսագրի մէջ, Հայաստանի ժողովոմիտրիի Նախագահ Ալ. Միասնիկեան (Ալ. Մարտունի) հրատարակեց վերի խորագրով յօդուած մը, որուն մէջ կը պարզէր հորհրդային Հայաստանի արտաքին փաղափականութիւնը: Հոս կու տանք յօդուածէն գլխաւոր մաս մը:

«Խորհրդային Հայաստանը ամենակիրքը յայտարարեց, թէ Արեւելք անհրաժեշտ է ոյժ տալ ազգային-ազատագրական շարժման: Քեմալի շարժումը ուղղուած է կապիտալիստական Եւրոպայի ոտնձգութիւններու դէմ: Թուրքիան կ'ուզէ դուրս գալ Անտանտայի լծի տակէն, անոր համար ան անհասարկ կռիւ սկսաւ Եւրոպական հզօրներու դէմ: Թուրքիոյ վզին կապեցին Սեւրի դաշնագիրը, այդ երկրորդ ասիական վերսայլը, որուն տակ կայ Դաշնակցական Հայաստանի ներկայացուցչի ստորագրութիւնը: Այդ Հայաստանը Թուրքիայի նկատմամբ կ'ուզէր ընել ինչ որ վերսայլի մէջ յաջողուեցաւ կատարել Բէլգիային՝ Գերմանիայի նկատմամբ: Արթնող Տանկաստանը ըմբոստացաւ Սեւրի դէմ, այսինքն՝ ան ապստամբեցաւ կապիտալիստական Եւրոպայի դէմ: Փոխանակ այս հանգամանքը խստիւ հաշուի առնելու, Դաշնակցական իշխանութիւնը կոուեցաւ Քեմալի հետ. ան ցնդարանեց «Մեծ, միացեալ, Միջերկրական» Հայաստանի սին գաղափարը, որով կորսնցուց իր հողերու մէկ մասը, բշնամացաւ Քեմալին...

«Մենք այլ բան կ'ըսենք, մենք կ'առաջարկենք հաշտուիլ ու խաղաղութիւն հաստատել հայ եւ քուրք ժողովուրդներու միջեւ. մենք կ'առաջարկենք օգնել նոր Թուրքիային՝ դէմ դնել Եւրոպական յափշտակիչներու ետքազանին. մենք կ'առաջարկենք իրար օգնել, որպէսզի շուտով ոտքի ելնենք. ուժեղացնենք Արեւելքը, ընդունակ դարձնենք անոնց տնտեսական զարգացման ու կուլտուրական առաջընթացութեան: Եթէ այս ամէնը կատարուի, այն ժամանակ ինքնբոս ինքեան «կը լուծուին» եւ սահմանային տերիտորիալ խնդիրները»:

ԷՆՎԷՐ ՓԱՇԱՅԻ ԱՅՆ ՀԵՌԱԳԻՐԸ ՈՐ ԶԱՐԳԵՐՈՒ
ՀՐԱՀԱՆԳԻ ԿՈՒ ՏԱՅ

ԷՆՎԷՐ ՓԱՇԱՅԻ այն հեռադիրը որ յայտնուեցաւ միանգամայն թէ Հալէպ եւ թէ Դամասկոս, ուր Նէշաթ պէյ անունով թուրք հազարապետ մը, զինովութեան ընթացքին ցոյց տուած էր Զէյթունցի Պր. Կարապետ ճըլզայեանի:

«Մածկազիր պատերազմական նախարարութեան. տրուած բոլոր զինուորական հրամանատարութեանց. 27 Փետր. 1915ին.

«Ներկայ կացութեան բերմամբ, կայսերական հրամանաւ որոշուած է հայ ցեղին ամբողջական փճացումը: Անոնց մասին հետեւեալ զործողութիւնները պիտի ըլլան.

1.— Մինչեւ հինգ տարեկան մանուկներէն զատ՝ Օսմանեան Հպատակ եղող եւ երկրին մէջ գտնուող հայ անունը կրող բոլոր պաշրպօղութները (ոչ-զինուորականները) քաղաքէն դուրս հանուելով պիտի սպաննուին:

2.— Կայսերական բանակներու մէջ ծառայող բոլոր հայ անհատները, առանց զէպքի մը տեղի տալու՝ իրենց զօրքաթիւններէն դատելով, ընդհանուրին աչքէն հեռու ծածուկ վայրերու մէջ գընդակահար պիտի ըլլան:

3.— Բանակին մէջ գտնուող հայ սպաներն ալ, իրենց պատկանած զօրախումբերու բանակատեղիին մէջ պիտի բանտարկուին մինչեւ իրենց մասին նոր զեկուցում ըլլալը:

Այս երեք տրամադրութիւնները իւրաքանչիւր բանակի հրամանատարութեան հաղորդուած թուականէն 48 ժամ վերջ անոնց զործադրութեան մասին յատուկ զեկոյց մը պիտի ըլլայ: Ասոր համար, անհրաժեշտ նախապատրաստութիւններէն զատ, ոեւէ զործողութեան պէտք չէ ձեռնարկել:

Ընդհանուր Հրամանատարի Փոխանորդ
եւ Պատերազմական Նախարար

«ԷՆՎԷՐ»

ԹՐԻԱԿԱՆ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՕՏԱՐ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Երիտասարդ Թուրքերուն յաջորդող վարչապետ՝ Տամատ Ֆերիտ մեծ վեգիբը, 1919 Յունիս 17ին հաղազուքեան վեհաժողովին առջեւ ընդունեց ջարդերու իրողութիւնները, յայտարարելով հետեւեալը. — «Պատերազմի ընթացքին, քաղաքակիրք գրեթէ ամբողջ աշխարհը յուզուեցաւ լսելով պատմութիւնը այն ռեփրենբուն, զորս քուրքերը կատարեցին: Հեռու ինձմէ այդ ռեփրենբը ծածկելու ամէն փորձ, ատոնք մարդկային խղմտանքը յախտեցապէս սարսափով ցնցելու բնոյք ունին: Պիտի չփորձեմ նաեւ մեծ ողբերգութեան հեղինակներուն մեղքի բաժինը քեքեցնել»:

Իր պատասխանին մէջ, տրուած 1919 Յունիս 25ին, յանուն Գերագոյն հորհուրդին, Քլեմանսօ կը շեշտէր այն իրողութիւնը, որ Թուրքիան «բացորոշ կերպով եւ ինքնաբերաբար կ'ընդունի այն ջարդերը, որոնց ծրագրուած վայրագութիւնը կը հաւասարի կամ կ'անցնի այն բոլորին, ինչ որ ցարդ պատմութիւնը արձանագրած է»:

**

Այս առթիւ անգլիական, ֆրանսական եւ ռուսական կառավարութիւնները, Լոնտոնի մէջ իրենց ըրած միացեալ մէկ յայտարարութեամբ, 1915 Մայիս 23ին, քաղաքակիրք աշխարհի ուշադրութիւնը հրաւիրեցին այդ սարսափներուն վրայ եւ յայտարարեցին «Դաշնակից կառավարութիւնները հրապարակաւ կը յայտնեն Բարձրագոյն Դրան, թէ յիշեալ ռեփրենբուն անձնապէս պատասխանատու պիտի նկատեն Օսմանեան կառավարութեան բոլոր անդամները, ինչպէս նաեւ անոնց գործակալները, որոնք նման ջարդերու մեղսակից կը դառնան»:

ԻՆՉՊԷՍ ՍՊԱՆՆԵՑԻՆ

ՍՈՂՈՄՈՆ ԹԷՀԼԻՐԵԱՆ

Երբ դուրս ելայ փողոց, դիմացի մայթով արդէն բռնել էր Ուհլանտի ուղին: Սառը դատողութիւնը ինձ ասում էր, որ այս անգամ անկարող պիտի լինի ազատուել ձեռիցս, բայց եւ յուզումը բազմալեզու աղաղակներով փոթորկում էր ինձ:

— «Հասի՛ր, վազի՛ր. անցի՛ր միւս մայթը, ու շեղակի կոնսակից, մէջքի՛ն, գլխի՛ն, շո՛ւտ, անցի՛ր փողոցը»...

Մայթից իջայ փողոց՝ յետեւը անցնելու համար, բայց մի բան յետ մղեց ինձ. հազար անգամ պարզուած բացորոշ բանը այդ պահին մէկէնիմէկ կասկածելի թուաց. նա՞ է արդեօք...

— «Անցի՛ր դիմացը, դիմա՛ցը, դիմա՛ցը, ուղղակի ճակատին, շո՛ւտ, շո՛ւտ, վազի՛ր»...

Դիմացի մայթով հաւասարուեցի նրան, արագ քայլերով բաւական յառաջացայ. անցայ նոյն մայթը, ուսկից գնում էր նա: Յետ դարձայ: Մօտենում էինք իրար: Նա դալիս էր ճեմելու ձեռով՝ ձեռնափայտը անփոյթ ճօճելով: Մի կարճ տարածութիւն մնացած՝ զարմանալի անդորրութիւն համակեց էութիւնս: Հաւասարուելու վրայ Թալէաթը շեշտակի նայեց ինձ. աչքերի մէջ առկայժեց մահուան ասարսուտը: Վերջին քայլը մեկուեց մի քիչ թեքուեց որ խուսափի, բամբց գէնքը քաշելու ու գլխին պարպելու մէկ եղաւ...

Թալէաթը հարուածից կարծես ցցուեց ու մի ակնթարթ հզօր մարմինը սրկուեց ձիգ, բայց երեքուն. ապա՝ սղոցուած կաղնու բունի պէս երեսի վրայ տապալուեց թնդիւնով... Գիչ դէնը մի կին՝ ճշաց ու դետին փոռուեց. մի մարդ վազեց դէպի նա... Բնաւ չէի կարող երեւակայել, որ այդպիսի դիւրութեամբ դետին պիտի փոռուի գազանը: Մի վայրկեան մղում ունեցայ բոլոր դնդակները պարպելու մէջքին, բայց փոխանակ կրակելու ատրճանակս նետեցի: Սեւ, թանձր արիւնը վայրկենապէս լճացաւ Թալէաթի գլխի շուրջ. կարծես ջարդուած անօթից մազուիթ էր դուրս թափուում...

ՍՈՂՈՄՈՆ ԹԷՆԼԻՐԵԱՆ
(Վերյիշումներ)

ԱՐԱՄ ԵՐԿԱՆԵԱՆ

Ոչ մէկ տարակոյտ որ անխուսափելիօրէն մեր ճամբային վրայ պիտի դիմաւորէինք զիրենք, որովհետեւ կը քալէին դէպի Ազմի պէյի տունը, այն մայթին վրայէն ուրկէ խումբը պէտք էր առաջանար: Կտրեցինք մայթը: Մեր ակնարկները զարնուեցան իրարու: Հասկցանք իրար: Հրամանը վճռական էր: Եւ մենք կրկին մեր կէտերուն վրայ էինք:

Անցաւ խումբը մեր առջեւէն, երբ կը կտրէր փողոցը, որ երկու հարիւր քայլ հեռու ձէմալ Ազմիի դռնէն՝ կը բացուէր Ուլանտի

վրայ : Մենք դուրս կու դայինք՝ իբր կողմնակի փողոցէ դուրս եկող պատահական անցորդ :

Խումբը հասաւ դուռը :

Մենք անոնց կռնակը :

Տիկին Թալէաթը դէպի առաջ հրել եւ երկու զնդակ դանկերուն մէջ դամել ակնթարթ մը միայն տեսց :

Վայրկեանական քարացած լուսեան մը յաջորդեց լալադին ողորկոծ մը «պապա՛, պապա՛, պապա՛...» երբ երկու դիակներ փոռեցան իրարու վրայ : Ականջիս մէջ «պապա՛, պապա՛, պապա՛» կոծը ինձ կը թուէր թէ մայրիկս է, որ օրօր կ'երդէ, օրօրոցս օրօրեւէն :

Գնդակ մը ելեկտրական լոյսի լամբարին, որ սակայն վրիպեցաւ : Բայց մենք արդէն Լուսովիշտրասէի վրայ ենք... Պերլինի փողոցները անսովոր ոչինչ ունէին, երբ թաքսին զիս կը տանէր դէպի Ունտէր-Դէն-Լինտէն եւ ուրիշ թաքսի մըն ալ դէպի իմ սենեակը :

Այնքան թեթեւ կը դդայի, կարծես լեռ մը ինկած էր կուրծքիս վրայէն : Վստահ էի զնդակիս մահացութեան մասին :

Հատուցուած էր ուխտը հայ մեռելոցին :

ԱՐԱՄ ԵՐԿԱՆՆԱՆ

(Գիրք Մատուցման եւ Հատուցման)

Անմիջապէս քալեցի միւս մայթը... արագ ոստումով մը անցայ եւ ցատկեցի կառքին վրայ, կոխելով ոտնատեղին : Մէկ ձեռքով բռնեցի կառքին յենարանը, քիչ մը երեբացի, բայց հաւասարակընուութիւնս կրցայ պահել : ... Սայիտ Հալիմ փաշային աչքերը հանդիպեցան աչքերուս : «Երէն» ըսաւ թիկնապահին : Աչքերը սարսափով լեցուն էին՝ երբ ատրճանակիս փողը ուղղեցի աջ քունքին եւ կրակեցի : Երկրորդ փամփուշտի մը հարկ չմնաց : Խոպոտ ձայն մը եւ Փաշան նստած տեղէն տապալեցաւ կառքին մէջ, գլուխը իմ կողմըս, գրեթէ ոտքերուս տակ : Կառքը դեռ կ'արշաւէր :

Թէ՛վֆիք Ալմին, առաջին շփոթէն սթափած, ատրճանակ մը հանեց ու կր պատրաստուէր կրակել, երբ ատրճանակիս փողը անոր ալ ճակտին ուղղելով, գոռացի թուրքերէնով .

— Աք աշաղը, կեպիրքիրիրըմ .— նետէ՛ դէնքդ, կը սատկեցրնեմ...

Հնազանդեցաւ եւ ատրճանակը կառքէն դուրս նետեց... Կառքը

ԱՐՇԱԻՐ ՇԻՐԱԿԵԱՆ

առաջանք չյաջողեցաւ կեցնել ձիերը, որոնք վազքը շարունակեցին մինչեւ Փաշային տան առջեւ եւ ինքնարեւրար կանգ առին: ... Առանց կարելորութիւն տալու ծառային, վար ցատկեցի կառքէն եւ ատրճանակս ցցած թեւովս լայն շարժում մը դժեցի շուրջս, թէ սարսափ ձգելով եւ թէ փախուստս որոշելու համար:

ԱՐՇԱԻՐ ՇԻՐԱԿԵԱՆ
(Կտակն էր Նահատակներուն)

Այժմ արդէն հազիւ 30 քայլ հեռու էր իրմէ, նկատեցի որ դըռուխը ետ դարձուց ու սկսաւ շուրջը նայիլ (ձիվանչիբը): Ամէն կերպով պատրաստ դգացի ինքզինքս, հոգեպէս ու մարմնապէս պինդ եւ անխուփ: ... Յաջողեցայ հասնիլ քովը: Քաշեցի ատրճանակս: Շատ երկարհասակ մարդ էր, մնացի ցած. պարտաւորուած զարկի կողքէն, փոխանակ գլխէն: ատրճանակիս փողը գրեթէ հագուստին կը պած:

Առաջին գնդակին չի նկաւ. միայն ժողովուրդը քիչ մը բացուեցաւ: Շտկուեցաւ եւ երկու ձեռքերս կրցաւ ամուր բռնել... կուրծքը առաջս եկաւ: Այս անգամ երկու գնդակ եւս տեղաւորեցի ուղղակի կուրծքին: Ինկաւ:

... Համարձակ ու ազատ սկսայ քայլել դէպի Բերս Բալաս

ՄԻՍԱԲ ԹՈՐԱՎԵԱՆ

Հիւրանոցի անկիւնի փողոցը... անկիւնի երկու ուստիկանները փախան երբ զիս տեսան ատրճանակը ձեռքիս :

Երբ ուղեցի փողոցի անկիւնը դառնալ, ականջիս հասաւ ձիւղանչիւրի ձայնը, որ իմտա՛տ (օգնութիւն) կը պոռար : ... Կասկած արթնցաւ մէջս թէ մեռած չէ : Յանկարծ միտքս ինկաւ երազս, որ տեսեր էի քանի մը օր առաջ :

Ետ դարձայ դէպի դիակը : Երբ մօտեցայ, դուրսը հաւաքուած էին 20-30 հոգի : Բոլորն ալ քաշուեցան ատրճանակը ձեռքս տեսնելով : Մօտեցայ եւ կուրծքին զնդակ մը եւս պարպեցի :

ՄԻՍԱԲ ԹՈՐԱՎԵԱՆ

(Օրերուս Հետ)

ՅԻՍՈՒՆ ՏԱՐԻ ԵՏՔ...

Գրեց՝ ԱՐՄԻՆ Թ. ՎԵԿՆԵՐ

ԹԱՐԻ ԼՈՅՍ:

Ասոնք են այն բառերը, որոնցմով աշխարհի հնազոյն ժողովուրդներէն մէկը, Հայերը զիրար կը բարեւեն: Մեր երկրի բնակիչներէն շատերը, երբ իրարու հանդիպին, «բարի օր» կը մաղթեն: Հայերը՝ լոյսը կը փառաբանեն անոր համար, որ իրենց լեռներու բարձրութեան վրայ եօթը ամիս տեւող ամպամած ձմեռ մը կ'անցընեն: Ոչ միայն լոյս կը բերէ արեւը, որ զիշերուան աղջամուղջէն ետք ամէն ինչ տեսանելի եւ բարախուն կ'ընէ, այլ անոր մէջ կայ նաեւ իմաստութիւն եւ հաւատք: Լոյսը սուրբ է: Ուտի նախ թոյլ տուէք փառաբանել անոր փայլը, եւ ապա յիշատակել այն դժբախտութիւնները եւ հալածանքները որոնց ենթարկուեցաք դէպի անսպաս ձեր զաղթի ընթացքին, եւ որոնց անզօր վկան եղայ ես: Լոյսը ունի նաեւ խորհուրդը յարութեան, բայց ոչ միայն ըստ քրիստոնէական հաւատքին, որուն առաջին հետեւողներէն եղաք երկրի վրայ: Լոյսին կը պարտինք մշտական վերածնունդը այս անիծեալ բայց նոյն ատեն ցաւազինօրէն սիրելի աշխարհին վերադարձող ամէն կեանքի՝ որ օրհնեալ է լոյսով:

Սիրելի բարեկամներ, երբ հրաւիրեցիք զիս այս զարնան անգամ մը եւս վերջիշել Հայաստանը, նախ այնպէս թուեցաւ ինծի, որ իմ սեփական երկրիս եւ ժողովուրդիս կրած տանջանքները, գերութիւնս, կորուստը հայրենիքիս եւ ընտանիքիս, ինչպէս նաեւ երկար տարիներու աքսորը, — այդ բոլորը իմ մէջ կրնային թաղած ըլլալ ամէն ինչ: Բայց հազիւ սկսած էի խորհիլ, եւ ահա, սարսափի տեսարանները որոնց սկանառես եղած էի, վերստին յայտնուեցան զիտակցութեանս մէջ: Անոնք պարզապէս ետ մղուած էին միայն, բայց պահուած կը մնային կութեանս մէջ, որպէս ցաւազին բայց նոյն ատեն անկորնչելի գանձ մը:

Ահաւասիկ ամառնային առաջին օրերը ձեր լեռներուն վրայ, երբ բռնազաղթի հրամանը եկաւ «Յերիտասարդ Թուրքերու» իշխանութեան, ձեզ ընդմիշտ հեռացնելու ձեր բնակավայրերէն, ուր ձեք

Ժողովուրդը հաստատուած էր աւելի քան երկու հազարամեակներ: Թրքական զապթիէներու եւ զինուորներու հսկողութեան տակ, տարազիրներու խառնամփոխ կարաւաններ կ'առաջանային դէպի հարաւ: Յուսահատութիւնը զրոյժուած էր բոլոր դէմքերուն: Հազիւ քանի մը դիւղացիներ կրցած էին եզան սայլեր ունենալ, ճամբու մէկ մասին համար: Չարմանալի կառքեր էին, նման անոնց՝ որ կը գործածուէին մարդկային պատմութեան հնադոյն շրջաններուն, եւ աւանդութեան հանդէպ ձեր սէրն էր լոկ, որ հասցուցած էր զանոնք մինչեւ այդ օրը: Իրենց փայտէ առանցքներուն շուրջ ճոնչելով դարձող այդ սայլերուն միակտուր եւ զանգուածեղ անիւները, մեկա-

Օրեր փախիլ ետք... մահը...

մաղձոտ շեշտ մը ունէին, որ հայ շինականին կը թուէր հայրենակախ մեղեդի մը, բայց որ, դէպի թշուառութիւն տանող այս ճամբուն վրայ, կը վերածուէր ողբազին մահերդի մը: — «Տքնի՛ր, տքնի՛ր, կը գոչէին անիւները: Աշխատանք, սէր, մահ: Ինչքա՛ն դեղեցիկ է կեանքը, եւ ինչու պէտք է երջանիկ ըլլալ: Վաթա՛ն, Հայրենի՛ք: Միշտ յանջուիլ եւ մեռնիլ քեզի համար, սո՛ւրբ Հայաստան»:

Երբ կարաւանը անցած էր եւ փոշիի ամպը ցրուած, կը տեսնէիր ճամբուն եզերքը տապալկող երեխաներ, որոնք հայ մայրեր ձգած էին հոն, օրեր շարունակ քալելէ եւ սպառելէ ետք, շալկելու ա՛լ անկարող, եւ յուսալով, որ թերեւս դժոխ թուրք մայրեր հոգան զանոնք: Շարք մը երեխաներ ազատեցան այս ձեւով, բայց իրրեւ սոսկական թուրքեր մեծցան, եւ իրենց ծագումին յաւէտ անտեղեակ մնացին:

Վեց ամիս ետք, գերման հրամանատար Ֆօն տէր Կօլցի սպա-

յակոյտին որպէս անդամ, օսմանեան բանակի մէկ մասին հետ Պոլսէն ուղարկուեցանք դէպի Պաղտատ՝ Գօնիայի, Տարսօնի, Հալէպի, Ռաս իւլ Այնի եւ Մուսուլի վրայով: Ամէն անգամ որ առիթ ներկայանար, դադարի մը ընթացքին, կը հեռանայի մեր թուրք եւ գերմանացի ուղեկիցներու շրջանակէն, կը դիմէի մօտակայ հայ

Որբե՛ր... որբե՛ր

Քահանան, որ քահանաներ քաղեց:

տարագիրներու քեմիերը եւ կը ջանայի գօտեպնդել զիրենք, բայց քիչ մը գեղեր բաժնելէ ուրիշ բան չէի կրնար ընել:

Հալէպի մօտ, բժաւոր տենդի զոհ հարիւրաւոր այրեր, կիներ եւ երեխաներ կը ծածկէին առեւտրական այդ մեծ ոստանին դաշտերը: Այս այն քաղաքն է, որուն կուսակալը հեռագրեց Պոլիս, ներքին գործոց նախարար Թալէաթ փաշային. — «Հայ տարագիրներու կարաւանները Հալէպ հասան: Ի՞նչ պէտք է ընել»: Թալէաթ պատասխանեց. — «Տեղահանութեան նպատակը ոչնչացումն է»:

Քանի մը օր ետք, գերման հրամանատարի սպայակոյտին հետ, որ կը բաղկանար տասնեակ մը գերման սպաներէ եւ վարչական պաշտօնեաներէ, շարունակեցի ճամբաս դէպի Մուսուլ: Անպատի մուտքին, ջրառատ Ռաս իւլ Այնի մէջ, արչալոյսին, տեսայ հայ տարագիրներու մեծ կարաւան մը, որ յիշողութեանս մէջ մնացած է որպէս ամենէն տխուր եւ թշուառ տեսարանը, որուն երբեւիցէ հանդիպած ըլլամ: Ոչ մեռել եւ ոչ ալ մահամերձ տեսայ այնտեղ: Քեմիին եղերքը նստած էին 7էն 10 տարեկան խումբ մը մանուկներ, որոնք ճամբու ընթացքին կորսնցուցած էին իրենց ծնողները, քիւրտերէն սպաննուած, կամ ուժասպառութեանէ մահացած: Անպատի գիշերային ցուրտէն սառած ու դողդոջուն, կողք կողքի կծկտած էին անոնք եւ կու լային ու կ'ողբային, բարձրաձայն աղաղակելով: Չա-

փահասներէն ոչ ոք կը հետաքրքրուէր այս փոքրիկներով, որովհետեւ ամէն մարդ հազիւ իրեններով կրնար զբաղիլ: Ոչ ոք ուշադրութիւն կը դարձնէր այս որբերուն: Գերմանները կը զգուշանային տարազիրներու քեմփերը մտնելէ, վախնալով տարափոխիկ հիւանդութիւններէ, եւ կամ թուրքերուն աչքին կասկածելի չերեւալու համար, որովհետեւ հայերուն վիճակով հետաքրքրուող ամէն անձ կասկածանքով կը դիտուէր անոնց կողմէ: Անձնական վտանգը անտեսելով, ես միշտ անոնց հետքերուն կը հետեւէի, առանց սակայն մեծ բան մը կարենալ ընելու: Անմխիթար կ'արտասուէի անոնց ցաւերուն եւ տանջանքներուն վրայ, ամօթով կը հեռանայի այդ վայրերէն, ներքնապէս անիծելով մարդկային բրտութիւնը եւ անզրթութիւնը: Ի յիշատակ այդ անմեղ արարածներուն, պատերազմէն ետք ծնած իմ աղջիկս մկրտեցի հայկական դեղեցիկ «Անոյշ» անունով:

Երբ հասած էինք Տիգրիսի ափերուն, այդ օրերը, պատահեցաւ հետեւեալ դէպքը: Խումբ մը հայ աղջիկներ եւ կիներ հաւաքուեցան բարձրադիր դետեղերքի մէկ ցցուածքին վրայ: Որպէսզի վերջին պահուն իրենցմէ մէկը փրկուելու փորձ մը չընէ, ամէն մէկը իր դաստակը կապեց քովը կեցողին, եւ այդ ձեւով անբակտելի շղթայ մը կազմեցին: Այսպէս, իրարու կապուած, սկսան երգելով օրօրուիլ, եւ իրենց զոհարեցումներէն արբեցումէն վերացած, հաւաքարար դետը նետուեցան, գահավէժ:

Իրենց բարձր պատուախնդրութեամբ, յանդգնութեամբ՝ որ կը յիշեցնէր վեհութիւնը հին դարերուն ուր մարդիկ մեռնիլ գիտէ-

Հալէպի մօտ հարիւրաւոր կիներ, ալրեր եւ երեխաներ...

ին՝ անոնք նախընտրեցին հետանալ այս աշխարհէն, քան թէ խոշտանգուիլ, կոժ երկարատեւ հիւժուժէ մտք անապատի սովալլուկ շագալներուն կեր դառնալով ոչնչանալ:

Տարի մը ետք, ծանր հիւանդութենէ մը դեռ նոր ելած, հինգ ընկերներու հետ, դարձեալ Եփրատի եզերքէն եւ Հալէպի վրայով Պոլիս կը դառնայի, հին կառքով մը: Տասնեակ հազարաւոր տարագիրներէն, որոնք երթի ճամբուս վրայ քեմփեքու մէջ խոնուած տեսած էի, քանի մը հարիւրներ միայն մնացած էին: Անապատին մէջ՝ դիակներ եւ դանկեր: Երբ, դիչերելու համար կանդ առնէինք օթեւաններուն առջեւ, ստիպուած էինք նախ մուտքերուն ինկած եւ չորցած տարազիրներու կմախքները հեռացնել:

Մեր վերջին կայանին, Եփրատի եզերքը Մեսքենէ, անապատէն դուրս գալէ առաջ, երկար ժամեր մնացինք: Զարմանքով դիտեցի վերապրողներուն յամառութիւնը, իրենց նոր կեանքը կողմակերպելու: Ոմանք ճամբայ ելլելէ առաջ յաջողած էին քանի մը օսմանեան ոսկի պահել, կլլելով, ու յետոյ իրենց աղտին հետ դուրս հանած: Ուրիշներ, ուտեստեղէնի առեւտուրի սկսած էին, դետինը բացուած խոտչներ օգտագործելով: Քեմփի հսկիչ թուրք զինուորները ամերիկացի միսիօնարներուն նուիրած քիչ մը ալիւրը կը բաժնէին: Քեմփին կեզրոնը նստած էր թշուառ կին մը, տեսածներէն խելազար: Բաժնող զինուորը ալիւրը կը դնէր անոր արիւրուն մէջ, խկ կինը, անտարբեր, թոյլ կու տար որ մատներուն արանքէն դետին թափի. յետոյ, ալիւրը աւազին կը խառնէր եւ մատներով կը խաղար:

Քահանայ մը ինձի պատմեց որ անապատին մէջ երբ հարիւրաւոր մահացած տարազիրներ կը թաղէր, թաղած էր նաեւ երեսունըմէկ քահանաներ: Ըսաւ, մաքուր Փրանսերէնով.

— Autrefois j'étais un prêtre: maintenant je suis un mouton qui va à la mort (*).

Նոյն քահանան ինձի յանձնեց խնդրագիր նամակներ ուղղուած Ամերիկայի ազգականներուն: Մարմինիս վրայ, դօտիիս տակ պահած Պոլիս տարի եւ յանձնեցի ամերիկեան ղեսպանատունը, Ամերիկայի պատերազմ մտնելէն քանի մը շաբաթ առաջ: Աներեւակայելի եւ նոյն ատեն զարմանալի էին ճակատագիրները այս տարազիրնե-

(*) Փրանսերէնով՝ բնագրիմ մէջ. — «Անցեալիմ, քահանայ մըն էի ես. հիմա ոչխար մըն եմ որ կ'երթայ դէպի մահ»:

րուն: Երիտասարդ մը, որ յաջողած էր անապատին մէջ վերապրիլ արարի մը հօտին հովիւ դառնալով, պատերազմէն ետք, Հալէպ, Հանրատուն մը դնաց: Երբ աղջիկին կը մօտենար, ուշադրութիւնը գրաւեց անոր թեւին տակ ինկած խալը: Սկսաւ հարցութիւններ և ասարսափով հաստատեց թէ իր հարազատ քոյրն է...

Սիրելի բարեկամներ,

Հիմա, յիսուն տարիներ անցած են այն օրերէն ի վեր: Այլեւս ձերացած եմ, եւ թերեւս վերջին անգամ ըլլալով կ'ողեկոչեմ ձեր զոհերուն ուրուականները, մինչեւ որ ես ալ երթամ միանալ անոնց ստուերներուն: Յիսնամեակի այս տարելիցի օրերուն, չեմ ուզեր խօսիլ հայ ժողովուրդի միայն սուգին եւ դժբախտութեան մասին, երբ այլեւս վերադառնուած է խաղաղութիւնը, կեանքը վերադարձած իր բնականոն հունին: Փոքր Ասիոյ բարձրագոյն լեռան, Արարատի բարձունքին, ինչպէս կը պատմէ հին աւանդութիւնը, կանգ առաւ Նոյ Նահապետի տապանը, Ջրհեղեղէն ետք: Իմանալու համար թէ երկիրը ցամքած է թէ ոչ, Նոյ Նահապետ աղանի մը ուղարկեց որ վերադարձաւ խաղաղութեան ձիթենիի ճիւղ մը կտուցին: Աւելի գեղեցիկ խորհուրդ մը կրնա՞յ ըլլալ ժողովուրդի մը համար, քան Արարատը, ի սկզբանէ խորհրդանշը Հայաստանին:

Արարատի կատարէն ամբողջ աշխարհի վրայ կը ճառագայթէ այն Բարի Լոյսը, որուն մասին խօսեցայ: Հայերը դարձեալ ունին իրենց սեփական երկիրը ուր իրենց լեզուով կրնան խօսիլ: Թէեւ ժողովուրդին կէսը, բռնազաղթի ճակատագրով հեռացած հայրենի բնաշխարհէն եւ լեռներէն, ցրուած կը մնայ ի սփիւռս աշխարհի, բայց անոնք եւս իրենց ճարտարութեամբ եւ արուեստով կը սատարեն հայ ժողովուրդի հռչակին, իրենց ապրած երկիրներուն մէջ, որպէս մտաւորականներ, արուեստագէտներ, զործի մարդիկ: Այն ճակատագիրը որ Թալէաթ փաշան սահմանած էր հայերուն, Հալէպ զրկած հրահանգին մէջ — «Ոչնչացում»ը — ի վերջոյ դարձաւ ձեր վերականգնումը:

Տառապանքին մէջ թաքնուած է անուշիկ ուժ մը, որ հաւատացեալը կը դարձնէ խոնարհ եւ ծառայական, իսկ ազատ միտքերը կ'առաջնորդէ կեանքի եւ մահուան անյղիջ օրէնքին զիտակցութեան: Երանի՛ թէ ժողովուրդները ձեր ցաւերուն եւ տառապանքներուն ընդմէջէն դաս առնէին եւ զիտակցէին՝ թէ ի վերջոյ ո՛ւր կրնայ յանդիլ մարդ արարածը նուաստացնելը, ինչպէս առաջին անգամ պատահեցաւ հայերուն, այս դարու սկիզբները, եւ որոնց, երբ

կու տասնամեակներ ետք, բախտակից եղան ուրիշ ազգեր, նոյն-
ճամբուն վրայ մի վ որ իշխանութեան ծարաւով և անձնասիրութենէ-
մղուած, մարդոց կեանքը, ազատութիւնը եւ արժանապատուութիւ-
նը կ'արհամարհէ, ատով ոչ միայն ուրիշները կը փճացնէ, այլ նաեւ
տառապանք եւ ոչնչացում կը բերէ նաեւ ինք իրեն: Մենք բոլորս ալ
մեր մէջ կը կրենք վերածնունդի սաղմերն ու արմատները: Կեանքի-
հրաշքն է՝ անիմանալի մեծութեամբ եւ կատարեալ հաւատքով՝
քանդուածը վերաշինելը:

Ողջոյնը, որ Հայաստանի գաւակները «բարի լոյս» ըսելով կու-
տան, լոյսի վերածուած կը ճառագայթէ անոնց ճակատներուն:
Խնդութեան ժպիտով արտասանուած այդ լոյսը, որ մեղրի համ կու-
տայ իրենց շրթներուն, եւ որուն փայլին տակ ցորենը կը ծլի, որ-
թատունկին ոսկի ողկոյցները գինիին հիւթը կը քաղցրացնեն:

Միրելի հայ բարեկամներ, որ շնորհեցիք ինձի ձեր վստահու-
թիւնը, հոս, օտարութեան մէջ, ահանջ կու տամ գիշերային լու-
թեան, եւ ինձի կը թուի՝ ինչպէս Հայաստանի լեռնաշխարհէն դէ-
պի անապատ ձեր դաղթի ճանապարհին՝ թէ կրկին կը լսեմ եզան-
սայլերու անիւներուն ճռնչիւնը: Ինչ որ ըսել կ'ուզեն անոնք, այլ-
եւս ոչ թէ տիրազին մահերդ մըն է, այլ կեանքի՛ն երզը. — «Տըք-
նի՛ր, տքնի՛ր, կ'երգեն անիւները. կեանք, սէր, երազ, ի՛նչ գեղեցիկ
է կեանքը: Վաթա՛ն, Հայրենի՛ք, մենք գացինք հեռուները, բայց
բարի լոյսով վերստին կեանքի կոչուեցանք, յաւիտեան կ'ապրինք
եւ կ'աճինք քեզի համար, սո՛ւրբ Հայաստան»:

Հոռմ, Մարտ ամիս, 1965

Թիւ 830

«Ծածկագիր Ներքին Գործոց Նախարարութեան, ուղղուած
Հալէպի կուսակալութեան.

«Հաւաքեցէք եւ սնուցէք այն որբերը միայն որոնք չեն կրը-
նար յիշել գուլումը որուն եմքարկուեցան իրենց ծնողները: Մնա-
ցածները կարաւաններուն ընկերացնելով զրկեցէք:

12 Դեկտեմբեր 1915, Ներքին Գործոց Նախարար-
«ԹԱԿԱԹ»

ԹՈՒՐԿԻԱ ԻՆՉՊԷՐՍ ԿԸ ՓՈՐՁԷՐ ԼՌԵՑՆԵԼ
ՕՏԱՐ ՎԿԱՆԵՐԸ

ԺԻՒԼ ՊՈՒԱ

Տասնեւհինգ օրուան համար կոստանդնուպոլիս կը մնայի: Այն ժամանակի սուլթանը զիտնալով որ ես Բարիզի մեծ լրագիրներուն մէջ կը գրէի, զիս ջանաց թակարդել իր երկու ամենամեծ նախարարներու միջոցաւ, որպէսզի համոզեն զիս հայոց աննպաստ յօդուածներ գրելու: Հակառակ սուլթանի բարեացակամութեան եւ առատաձեռն խոստումներուն եւ նուիրակներուն պերճախօսութեան, մերժեցի յանցանքներ գտնել ջարդուողներուն վրայ: Նոյն իսկ Ապտիւլ Համիտի բարեհորհուրէններուն ընդդիմացայ, որ չկրցաւ միտքս փոխել տալ: Այս բռնած ընթացքիս վրայ երբեք բերնէս խօսք մը չհանեցի: Հող չէ, արեւելքի մէջ ամէն ինչ կը գիտցուի, ամէն ինչ կը տարածուի:

Երբ Երուսաղէմ հասայ, Հայոց Պատրիարքը այնպիսի խանդավառ ընդունելութիւն մը ըրաւ ինծի եւ Ֆրանսայի համար՝ որ քրքեք պիտի չմոռնամ:

Ազնիւ Հայաստանը անկեղծ եւ երախտադետ սիրտ մը ունի:

ԺԻՒԼ ՊՈՒԱ

ՄԵՐ ԵՂԵՌԻՆ ԶԱՅ ԱԿՆՍՏՐՈՒՄ

ԶՈՆԵՐՈՒՆ ՄԷԿ ՄԱՍԸ

ԱԿԱԴԵՄԻԿՈՍ ՏԱՐԼԷ՝ ԵՂԵՌՆԻ ՄԱՍԻՆ

ԱԿԱԴԵՄԻԿՈՍ

Վ. Ե. ՏԱՐԼԷ

Ռուսաստանի ականաւոր դէմքերից պատմարան ակադեմիկոս Վ. Ե. Տարլէ 1928ին հրատարակել է քաղաքական իրադարձութիւնների մասին մի ստուար աշխատութիւն, որտեղ անդրադարձել է Առաջին Աշխարհամարտին հայ ժողովուրդի ողբերգութեան եւ մեծ եղեռնի դէպքերին «Թուրքերը եւ Հայերը» վերնագիր կրող խորագրով: Հեղինակը փաստացի վկայութիւններով ապացուցել է Թուրքերի կողմից հայ ժողովուրդի բնաջնջման ծրագիրների մասին:

Գրքից մի գլուխ հրատարակուած է «Գրական թերթ»ի 1964ի թիւի Դեկտեմբեր 25ի համարում:

U. S. House of Representatives Reminded of Armenian Massacre by the Turks

Armenians and their friends observe solemnly every year the 24th of April as a day of mourning, for it is the anniversary of the wholesale massacre of Armenians by the Turks in the years 1915-1918.

All over the world, the day has been dedicated to the Armenian Martyrs and last year, on the 49th anniversary of the tragic events of 1915, an American Congressman, Mr. William L. St. Onge of Connecticut, reminded the United States House of Representatives of an act of genocide which shocked mankind.

The American Congressman said :—

«Mr. Speaker, April 24 each year marks a sad day in the history of the Armenian people. It was on that day in 1915 when some two or three million Armenians—the whole Armenian population in Turkey—were slaughtered or deported. This tragic event is observed annually by Armenians in the United States and in other countries as «Martyrs Day»

On this day, people of Armenian descent and all freedom-loving people, pay their respects to those martyrs who nearly a half century ago were innocent victims of a cruel and despotic regime which sought to further its dreams of conquest by undertaking wholesale massacres of a peaceful people. This was certainly an act of genocide—the murder of a whole people, a tragedy that shocked all mankind.

Beginning on that infamous day in 1915, all prominent Armenians in Turkey were arrested and later deported to various parts of that country—only to be executed there. Among them were clergymen, intellectuals, well-known merchants, artisans and others—in all about a thousand persons representing all classes of the Armenian community in Turkey. But they were only the first group of victims of a well-organized

genocide plan to destroy this minority people in Turkey.

Others followed within a matter of weeks. It soon became evident to all Armenians in Turkey that they were doomed to death and destruction, and that they were faced with a tragedy of national proportions—a tragedy which was unheard of until that day in the annals of civilization. In a period of less than 6 months the Turkish Government decimated the Armenians within its borders by massacres, deportation, famine, and other means. Only a small segment of the Armenian community succeeded in escaping.

The people of Van consolidate the positions.

In the United State today we have several hundred thousand people of Armenian extraction. They are loyal and devoted citizens, intelligent, hardworking, deeply religious, and a great asset to our country. To all of them and to their kinsmen in other countries, I wish to extend my deep sympathy on this day and to join with them in paying tribute to the memory of the Armenian martyrs of 1915. Only by keeping their memory alive and retelling the tragic events of that genocide can we hope to prevent such acts in the future».

THE TRAGEDY

Among the carnivorous animals there are those that prey on others to satisfy their hunger saving their left overs for the next meal, there are also those that keep on killing for the sheer pleasure of it. Man, the most ubiquitous of all animals, partakes of both of these instincts.

All conquests and all empires in human history, with minor deviations bear the stamp of either one of these «instincts» Strictly speaking these are not as rigid as animal instincts; rather, these are overpowering propensities. These racial idiosyncrasies are sufficiently strong and permanent to be called «instincts» Religious, racial fanaticism, patriotism and mass hysteria expose these «instincts» in sharp outline. Each race, without exception, entertains a notion of superiority. This last «instinct» has been for some people constructive and inspiring force in attempting to excel in all areas of civilization; others justify their claim by the dimensions of their brutal force.

The Greek, the Roman and the British empires based their statesmanship on the premise that it was wise to invest in the friendship, and well being of the subject races. There have been, lupridingly, few bloody revolts against British rule in its globe circling empire. After the demise of the empire it is surprising to find that former subject people in Asia, Africa and America while cherishing their independence, have chosen not to sever all ties, by becoming members of the Commonwealth. In contrast Gengis Khans, Timur Lanes, Caliphs and Sultans swept over the lands like a devastating hurricane. Total carnage and utter destruction marked their conquests. These fanatical warriors quickly deteriorated into an arrogant, indolent, ignorant and intolerant ruling class. Of necessity their statesmanship was to be based on plunder, massacres, arson and forced proselytizing.

We Armenians had the misfortune of being subject to the Ottoman-Turkish rule for five hundred years.

At the apex of its power of the Ottoman Empire extended

from the north shores of Africa to the Adriatic sea. More than a dozen different races fell under its crushing yoke. The weakness and fragmentation of Europe, the Yeni Cherry corps (infants from Christian races who were taken and brought up as Moslem warriors) and later the lavish assistance tendered by the Western powers, helped prolong the existence of this power which should have perished a long time ago, as it carried the seed of its own destruction. After prolonged revolutionary effort and at the cost of tremendous sacrifices, Greece, Roumania, Serbia and Bulgaria succeeded in emancipating themselves, aided by interested western powers.

During the nineteenth century the decline was accelerated. Turkey was known as the «sick man». The empire had shrunk and its natural and agricultural wealth had been assigned to other powers against loans. We were the only Christian subjects exposed to the full fury of their instinct. Sultan Hamid the Second organised repeated massacres on an extensive scale all over the Armenian provinces. Some Western

A scene of the horrors.

Powers protested, called Hamid the Red Sultan, demanded reforms. Hamid agreed to carry out reforms then continued to massacre more Armenians. Hamid reported that «perfect peace reigned over the land» (Assaish ber kemal dir) and handsomely rewarded the conniving western powers. At the turn of the century the «sick man» was in the throes of death...

It was at this time that a number of Turks, secretly, met in Salonika to save the empire. The best brains, most of them specialists, were gathered for consultation and action. The hour was critical, it required sober analysis of the causes of their weakness and dispassionate conclusions. But these men were also very patriotic (Patriotism à la Turk). They decided on the creation of a new and bigger empire from the Balkans to Himalayas to Afganistan. They were to bring forth the new Pan Turanic Empire. They were unanimous in concluding that two causes were at the bottom of all their trouble. First the existance of racial minorities, (they correctly reasoned; if the Greeks, Roumanians, Serbs and Bulgarians had been throughly liquidated in the past, those lands would still have been parts of Turkey). In their plans for this Turko-Tartar empire the presence of Armenians and Armenia was a serious block; this fact by itself alone was sufficient reason for them to unanimously resolve to annihilate all of them. Second, it was necessary to abrogate the «Capitulations» which had served as an excuse for foreign powers to interfere in the internal affairs of their country. It was necessary to remove the stigma of the «sick man» it was necessary to gain some sort of prestige and favorable comment to cover up the carrying out of their plans for the one race-one religion Turanian empire.

This was brought about by the military coup d'etat of 1908, changing the form of government from despotism to constitutional monarchy. Sultan Hamid II was retained as the titular monarch. In the Balkan war, in 1911 Turkey suffered a humiliating defeat and was all but kicked out of Europe. Their fate would have been far worse had not the Eu-

ropean concert of powers intervened. They had to depend on the skill of the Armenian minister of foreign affairs to extricate them from a very bad situation. The following year 30,000 Armenians were massacred in Adana for no reason at all, except that the frustrated Turk was reeking revenge for the shameful defeat at the hands of its former subject races. This massacre was blamed on the Sultan, who while very happy at the results, was really not the culprit. The party of «Union and Progress» the standard bearer (Turkish type) of «Liberty, Justice, Equality and Brotherhood» was merely carrying out the plans...

In World War I, Turkey plunged into the struggle wholeheartedly on the side of the Axis Powers. Soon after, Talaat Pasha, minister of the Interior, issued secret, strict and detailed orders to all officialdom concerning the fate of Armenians in Turkey. There were also successive plans for the extermination of Kurds and Arab races; the master plan called for inducing these minorities to exterminate each other. Thus, the carnage and plunder prone Kurd was let loose upon Armenians to the extent of evacuating all prisons for this purpose.

Based on authentic and documented evidence, the directives of Talaat were:

1. Maintain absolute secrecy of each operation, in each locale, so as not to stir any effective opposition.

2. Simultaneous arrest and slaughter of all individuals capable of leadership. This included all intellectuals, professionals, journalists, teachers, etc. This order was carried out on 24th of April, 1915; marking the beginning of the unparalleled tragedy in human annals.

3. Forced conscription of all young men into the army; their later transfer to the labor corps; wholesale murder at convenient locations.

4. Confiscation of all weapons through house to house search for them.

5. Evacuation on 2-4 hours notice; declaring it to be a war measure for their own protection.

Step No. 5 was to be carried out as follows:

a. — All deportee caravans to be led through arid lands, away from cities and villages.

b. — After couple days of forced march they should be robbed of all means of transportation and all valuables.

c. — Ten to twelve days forced march accompanied by hunger, fatigue and sickness will have broken their spirit. Armed bands are to carry away all young women and girls, kill youths and other able bodded men, kill all who attempt to resist.

d. — At a later date, mop up any and all that have been missed.

e. — Survivors, if any, are to be left in the desert of Deir El Zor or marshy lands.

f. — The duty of the gendarmes is to prevent escape by deportees and assist brigands in the discharge of their «patriotic» duties.

This part of their «war effort» was quite successful thanks to the whole hearted cooperation of the Turkish populace. Mass deportation was not resorted to in Constantinople and Smyrna for obvious reasons, instead many thousands of persons were «banished» into the interior. In some cities Armenians were able to put up heroic resistance. In Shabin Kara Hissar, Ourfa, Mardin and Aintab, they died fighting to the last round of ammunition, then committed wholesale suicide. The people at Mousa Dagh and Vasbouragan put up a valiant fight and were saved. Some two million Armenians of all ages and both sexes lost their lives. We have avoided the description of the horrors associated with this genocide. The reader is referred to the many authentic accounts by English, German, American eye witnesses and to the Memories of Naim Bey, an official charged with the duty of carrying out the orders. Halide Edib Hanum was a WOMAN, of high intellectual caliber, according Turkish standards, she was graduate of an American College of missionary origin. This creature for whom giving as well as preserving life should be instinctive, personally ordered and supervised the drowning of boatloads of Armenian orphans in the harbour at Trebi-

zond. As A.T. Wegner, a German eye witness says «They died all the deaths on the earth the deaths of all ages»...

To-day the Turk denies any culpability and blames the victims. They also claim to have been transformed, by the touch of the magic wand of their national idol Ataturk, from being a blight to being the bright spot of twentieth century civilization. This Ataturk, or Mustafa Kemal, as his real name was a military of no distinction. Had the armistice been declared than the Allied powers started their intrigues. They wanted Turkey defeated but not destroyed. Mustafa Kemal being in Anatolia was a good rallying point. Arms and ammunitions which were supposed to be delivered to the Allies were left to strengthen Kemal's army. This genuine «Turk» attempted to annihilate the Armenians beyond its borders, in the Caucassus. In the battles of Sardarabad and Kara Kilisse his armies and his generals were roundly beaten by the tattered and ill equipped Armenian forces,. The Greek army sent to occupy the lands promised them by treaty, were eventually driven back in defeat. The Greek and Armenian population, in and around Smyrna, were slaughtered with the thoroughness of the Turk and their cities and villages burnt to ashes. There were many Allied battleships anchored in the bay of Smyrna. The former allies of heroic Greece, were now in unholy, debasing and shameful alliance with the Turk; covertly, of course, yet so «covertly» as to refuse asylum to the few that were able to swim to their boats, letting them drown or be picked off by Turkish sharpshooters. Later, and in line with their philosophy of homogenous population, all Greeks were expelled from Turkey, with the exception of Constantinople.

In the forties Ataturk's Turkey devised a legal means of robbing the non Turk elements; the law of «Varlike Vergissi» or «soak the rich» law. Their property or business was assessed from 25-50 times its real value. Unable to pay the tax, the property or business was confiscated, and the owners were banished into the interior to cruch stone and die. Again in the late fifties, this gem of civilization in the Near East, organized

plunder and pogrom smashing, pillaging, destroying all non-Turk businesses, murdering many Greek and Armenian prelates and people, burning and desecrating churches. In the early sixties, having scraped the bottom of the non-Turk barrel, they instigated the incidents in Cyprus. The Turk that would not tolerate elementary reforms for Armenians, is demanding complete independence for a small minority in Cyprus. To enforce this demand, she has sent squadrons of its war planes to strafe and burn Greeks and their villages. It is claimed that these planes were named «Sheitan» meaning satan or devil, the country whence they came would be the land of «Sheitans». Can it be, that at long last, the Turk has come to know himself?

Ataturk had them cast away the veil, substitute a hat for the fez, and borrow another alphabet, but Ataturk never tried and never could change the Turkish instinct. From Mohamed I to Sultan Suleiman, from Hamid II to Ataturk, from Inonu to the next leader of the «Sheitans» history has recorded unmistakable evidence, with cyclic regularity, of the existence of this devil instinct in the Turk.

During the second world war, Hitler decreed the extermination of the jews in Germany. Everybody in the world knows about it All the media of communications have been freely used to shock humanity and this is till going on. The world has forgotten and most governments, including that of the United States, have pressed the blood stained hand of the Turk in friendship...

It is gratifying to witness the unified attitude of Armenians in the commemoration of the fiftieth anniversary of our great tragedy. It is encouraging to see that undaunted by the indifference or hostility of all major powers, we are going to press our demands through all possible channels. Some will ask, why have we waited fifty years to take any sort of positive and collective action? The answer, in my opinion, is that it took more than one generation for us to recover our mental and spiritual balance after the staggering death blows of 1915 to 1920. We approach this sad anniversary with not only grief.

and a deep veneration of the memory of our two million martyrs but also with a new realization, a new consciousness of our responsibilities.

The forced scattering of the Armenians, by the Turk, to the four corners of the earth has given us the very potential needed to reach our national goal and to bring our enemy, the enemy of all that is human and humane, to her knees. We can not revere the memory of our martyrs in a better manner than to direct all our collective efforts towards that one supreme end; and to imbue the younger generation, and if need be, generations to come, with the ennobling and glorious vision of OUR Jehovah the God of righteous retribution. FOR A PEOPLE WITHOUT VISION CAN NOT SURVIVE.

ԾԱԽՈՒ ՅԱՐԿԱԲԱԺԻՆ

«SEVEN UP» Ի ԲԱՐՁՈՒՆՔԻՆ ՎՐԱՅ

Տ Պ Ա Յ Ա

ՎԵՐԵԼԱԿՈՎ ԵՒ ԱՐԴԻԱԿԱՆ ՁԵԻԵՐՈՎ

ԴԻՄԵԼ

ԱՆԴՐԱՆԻԿ Պ. ՕՀԱՆԵԱՆԻՆ

ՀԵՌԱԶԱՅՆ 260773

ՊՈՒՐՃ ՀԱՄՈՒՏ, ՃԸՍԸՐ ՄՈՒՐԱՏ

A LETTER

The Editor,
Heghapokhagan Album,
Peintre Avo,
Rue Saifi
Beyrouth Liban

Sir,

I would like to express my gratitude and wish you success for your wonderful work «Heghapokhagan Album», in which we are able to read the recent History of a gallant and brilliant nation.

I sincerely wish that our schools all over the world accept this monthly as a National History book parallel with the ancient history of Armenia known as «Hayots-Badmoutune», in order to bring up our new generations with the same spirit as of their predecessors, They must do such as Plato in the Protagoras by placing before our young ones the work of great patriots, containing admonitions, adventures, praises and encomia of our famous men. They must make our young generations read and learn by heart the heroic works and self-sacrifices of our great patriots, in order that they may imitate or emulate and desire to become like them.

Heghapokhagan Album has all that is needed to inspire and carve a new nation, it speaks of a peace loving intelligent nation that gave so much in the name of Freedom!

Yours sincerely,
K. EDJOURIAN

NEW YORK

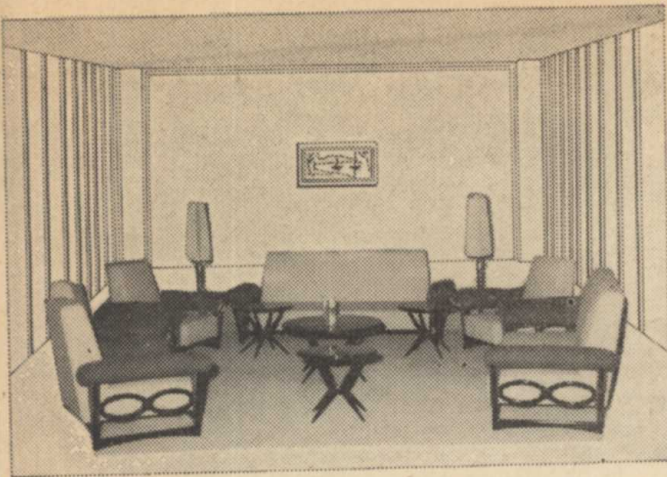
ALITALIA

ALITALIA IS IN ALL OF ITALY AND GOES EVERYWHERE IN THE WORLD

- CHICAGO
- MONTREAL
- BOSTON
- NEW YORK
- SANTA MARIA
- LISBON
- LONDON
- PARIS
- MILANO
- ROMA
- FRANKFURT
- ATHENAI
- BEYROUTH
- TEHERAN
- BAGHDAD
- DAMASCUS
- TOKYO
- KARACHI
- BANGKOK
- HONG KONG
- CARACAS
- DAKAR
- ACCRA
- LAGOS
- KANO
- CAIRO
- KHARTOUM
- ASMARA
- MOGADISHU
- ADEN
- BOMBAY
- SINGAPORE
- DARWIN
- SYDNEY
- RIO DE JANEIRO
- SANTIAGO
- BUENOS AIRES
- SÃO PAULO
- MONTEVIDEO
- LEOPOLDVILLE
- SALISBURY
- JOHANNESBURG

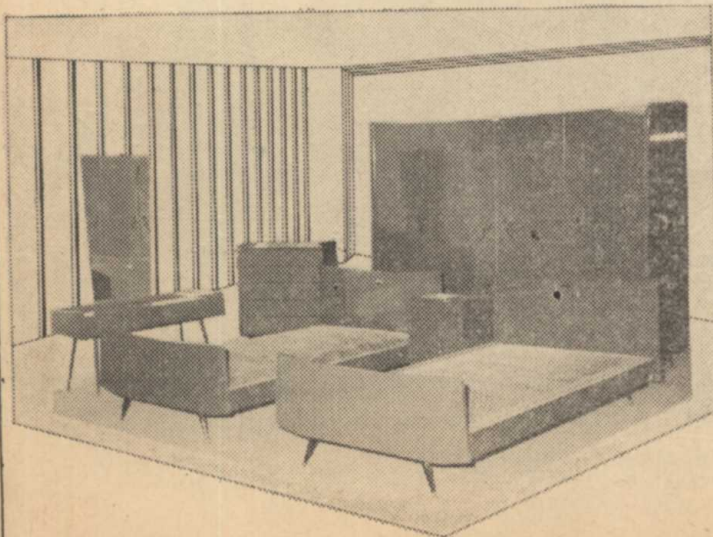
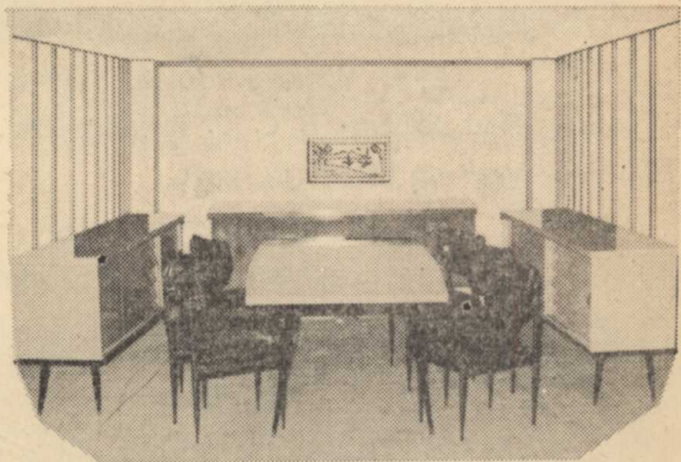

ԱՐԳԻԱԿԱՆ

ԿԱԼԵՐԻ

Ժ
Ի
Բ
Գ
Օ

24 ժամէն
կրնաք ձեր
տունը
կահաւորել
վերջի
նորոյթներով

տէր ու
տիրական
ԵՐՈՒԱՆԴ
& շ
ԲԻԶԱՆԴ
ԱԲԳԱՐԵԱՆ
Նահր
պողոտայ
Հնո.
227332
244758

Ets. V. & S. MINASSIAN
Place Debbas - I. C. C. Buildings 4th floor.

ՈՒՐ ԿԸ ԾԱԽՈՒԻՆ ՆԱԵՒ

- 1.— ՀԱՇՈՒԵՄԵՔԵՆԱՆԵՐ
- 2.— ՖՈԹՕ ՔՈՔԻԻ ՄԵՔԵՆԱՆԵՐ
- 3.— ԴՐԱՄԱՐԿՂ [ԲԱՍԻԷ] ՄԵՔԵՆԱՆԵՐ

ԱՄԷՆ ԱՆՈՆՔ ՈՐՈՆՔ
 ՀՈՂԻ, ՏՈՒՆԻ ԱՌՈՒԾՄԻ ԵՒ ԳՐԱԻԱԿԱՆ (ՐԵՀԻՆ)
 Կ՛ՈՒԶԵՆ ԿԱՏԱՐԵԼ, ԹՈՂ ԴԻՄԵՆ

ՀԱՅԿ ՆԱՐԿԻԶԵԱՆԻ
 Ե Ի

ՍԻՄՈՆ ԱԼՈՒՇԻ

ՊՈՒՐՋ ՀԱՄՈՒՏ, ՆՈՐ ՄԱՐԱՇ

ՀԵՌԱԶԱՅՆ՝ 260563

ԳՐԻԳՈՐ ՈՒԶՈՒՆԵԱՆ

Belle Mode

MAARAD BEYROUTH TEL 226 062

ՊԷԼ ՄՕՏ

ՄԱԱՐԱՏ ՊԷՅՐՈՒԹ ՀԵՌ. 226062

Կերպասավաճառ — Պատրաստ եւ Զափի վրայ հագուստներ :
Անգլիական գուլպաներ, Ֆրանսական բերկալներ
Վերջին նորոյքներով քրանշոքներ, վերարկուներ եւ տափաւներ :

ԳԱՍՊԱՐ ԻՍՖԱՅԱՆԻ ԵՒ ԸՆԿ.

ԱՄԷՆ ՏԵՍԱԿԻ ՄԵՏԱՂԵՍՅ ԼԱԻԱԳՈՅՆ ԳՈՐԾԵՐ
ԳԻՐԱՄԱՏՉԵԼԻ ԳԻՆԵՐՈՎ, ՀԵՌ. 292780

ՍԻՄՈՆ ՍԻՄՈՆԵԱՆ

ՐԵԻԵԼԱՀԱՅ

ՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

ԸՆՏԻՐ ԷԶԵՐ
ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
ԳՈՐԾԵՐԸ
ԲԱՌԱՐԱՆ
ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

ԿԸ ՊԱՐՈՒՆԱԿԸ ԱՐԵՒԵԼԱՀԱՅ 42
ԳՐԱՂՆԵՐ, ՈՐՈՑ ՏԱՍ ՀԱՅԸ
ԳԻՒՂԱԳԻՐՆԵՐ (ԱՐԵՒԵԼԱՀԱՅ)
ԵՆ, ՈՐՈՒԿ ԱՌԱՋԻՆ ԱՆԿԱՐ ԸՆ-
ԼԱՂՈՎ ԿԸ ՄՏՆՆԵՆ ՆՐԱՆ ԳՈՐԾԻ
ՄԸ ՄԷՋ: (ԹԻՖԼԻՍԻ ՄԷՋ, 1909
ԹՈՒՆՆ ԳՊՈՒՄԸ ԵՌՈՒՍԱՀԱՅ
ԳՐԱՂՆԵՐՈՒ ԺՈՂՈՎԱՆՈՒՆ ԿԸ
ՊԱՐՈՒՆԱԿԸ ՄԷՍԵՆ 23 ԱՐԵՒԵ-
ԼԱՀԱՅ ԳՐԱՂՆԵՐ):

Իրաքանչիւր հեղինակի կ'ընկերա-
նան անտրայման լուսանկար մը,
միրքին հետ կապ ունեցող պատ-
կեր, ԳՐԱԿԱՆ - ԳԵՂԱՐՈՒԿՍԱ-
ԿԱՆ ԳԱՏՈՒՄՆԵՐ, հեղինակին ըն-
դարակ կ'ը վաւերացային կեն-
ՍԱԳՐԱԿԱՆՂ և գործիքուն լիակա-
տար ՅՈՒՅԱԿը: Վերջապարտքեան
գրուած են բառարան (տարբեր և
զատաւական բառերու), և ընդար-
ձակ մասնագիտարքան:

ԱՆՀՐԱԺԵՏՈՒԹԻՒՆ ՄԸ ՀԱՅ
ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ՎԱՐՔԱՐԱՆՆԵՐՈՒ
ԵՒ ԲՈՂՈՐ ԳՐԱՆԵՐՆԵՐՈՒՆ ՀԱ-
ՄԱՐ:

ԱՅՏՄԵՆ ԱԳԱՀՈՎՅՈՒԿ ՕՐՈՒՆԱԿ
ՄԸ ՍԱՀՄԱՆԱՓԱԿ ԹԻՒՈՎ ՀՐԹ-
ՏԱՐԱՌՈՒՄ ԱՅՍ ԳՐՈՒՆԵՆ:

ԳԻՆ՝

Լիքանան 25 Լիք. Ոսկի
Սիրիա 30 Սիր. Ոսկի
Արասանմամ՝ 10 Տոլար

ԿԵՐՈՒՄՆԵՆՆԻ՝
«ՍԵՒՄՆ» Հրատ. Տունը
Փաստարկ 2669 կամ
Հեռագրային՝ 237433

ամուլի սակ են, նոյն ծաւալով և ծրագրով
ՀԻՆ ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ
ԵՒ
ԱՐԵՒԵԼԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

ԱՊՍՊՐԱՆՔԻ ՀԱՄԱՐ ԳԻՍԵԼ
SEVAN
PUBLISHING HOUSE
P. O. BOX 2669
BE' RUT, LEBANON

BEYROUTH PARIS

BEYROUTH KUWAIT

BEYROUTH MILAN

BEYROUTH TEHERAN

BOEING
LIA
720B

LEBANESE *International* **AIRWAYS**

CONSULT YOUR TRAVEL AGENT
OR OUR SALES OFFICE : RIAD SOLH SQUARE
Phones: 220920-921-922-923

ԳԵՂԱՐՈՒԵՍԱԿԱՆ ՑՈՒՑԱՏԱԵՏԱԿՆԵՐ (ԱՐՄԱ)
 ՆԷՈՆ — ՓԼԱՍՏԻԿ ԵՒ ՑԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆՑ
 ՀԱՄԱՐ ԴԻՄԵԼ ՀԵՌ. 251010

ՑԵՂԱՓՈՒՍԱԿԱՆ ԱԼՊՈՄ ԿԸ ՆՈՒԻՐԵՆ

Պիւֆֆալօ, Նիւ Եորքէն, Մաղաքիա Մարգարեան

1. Ռ. Մալխազալեանի, Պէյրուլթ
  2. Փալանճեան ձեմարանին, Պէյրուլթ
  3. Վարդգէս Մալխազալեանին Նիւ Եորք
  4. Արմենուհի Մարգարեանին, Պիւֆֆալօ
  5. Գարէն Եփփէ ձեմարանին, Հալէպ
- Թեհրանէն, Աղասի Յովհաննէսեան, Համալգայինի Գասպար Իփէկեան թատերախումբին Պէյրուլթ, և Համաստեղին, Մ.Նահանգներ: